

ՌՌՒՔԷՆ ՉԱՐԴԱՐԵԱՆԻ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ

(Սրբագրութիւններ, ճշդումներ, Յանդումներ)

ԺԻՐԱՅՐ ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ

1977 թուականի վերջերուն, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Անթիլիասի տպարանէն լոյս կը տեսնէր «Ասթարճեան Գրական Մրցանակ»ի երկրորդ գիրքը՝ Ռուբէն Չարդարեանի Յայգարոյս (Արձակ Էջեր) հատորը¹։

Առաջին տպաւորութիւն — 447 էջերէ բաղկացած, որակաւոր թուղթի վրայ տպագրուած գեղեցիկ իրագործում մը։ Ամփոփ կենսագրական-«Յառաջարան» մը (էջ 5—9) եւ յարաբերարար երկար «Մատենագիտութիւն» մը (էջ 397—443) նուիրուած Ռուբէն Չարդարեանի կեանքին եւ գործին, հատորը կը դարձնեն տպաւորիչ, լուրջ աշխատանքի մը եւ գիտական մեթոտով պատրաստուած հրատարակութեան մը տպաւորութիւնը փոխանցելով ընթերցողին։

Երկրորդ տպաւորութիւն — Գիրքին բովանդակութեան ծանօթացում մը՝ առաջին իսկ ընթերցումով, ապա «Յառաջարան»ի եւ «Մատենագիտութիւն Ռուբէն Չարդարեանի» բաժիններուն քիչ մը աւելի ուշադիր քննարկում մը, անխուսափելիօրէն պիտի փոխանցեն յուսախարութեան զգացում մը, ծնունդ՝ մակերեսային ու հապճեպ աշխատանքէ մը բխած անհամար թերիներու, սխալներու եւ մոռացումներու։

Ռուբէն Չարդարեանի երկերուն նորագոյն այս հրատարակութիւնը նախորդներէն բնորոշող ու զատորոշող հիմնական տարբերութիւնը կու գայ հատորին աւարտին գետեղուած «Մատենագիտութիւն Ռուբէն Չարդարեանի» բաժինէն, պատրաստուած բանասէր ու մատենագէտ Արտաշէս Տէր Խաչատուրեանի կողմէ։ Գիրքին՝ «Յառաջարան»ին ու «Մատենագիտութիւն» բաժինին մէջ տեղ գտած բնորոշ նմանութիւններ, բառացիօրէն կրկնութիւններ, մտածել կու տան, թէ անոնք՝ «Յառաջարան»ն ու «Մատենագիտութիւն»ը, կը պատկանին Արտաշէս Տէր Խաչատուրեանի

գրիչին, եւ թէ Հատորին խմբագրութիւնը, բովանդակութեան կազմութիւնը նմանապէս կը պատկանին նոյնին՝:

Ռաֆայէլ Իշխանեան, ծանօթ բանասէր, գրքագէտ եւ Հայ մատենագիտութեան պատմութեան անուանի մասնագէտ, կ'ընէ հետեւեալ հաստատումը. «Մատենագիտութիւնը սկիզբն է եւ հիմքը ամէն մի գիտական աշխատանքի»³:

Մատենագիտութիւն Հասկացողութիւնը, ինչպէս բառը ինք կը հաստատէ, գիտութիւն մըն է, որ ունի տրամաբանութեան եւ գիտական ամուր հիմունքներու վրայ նետուած մեթոտ: Անոր կարեւորութեան գիտակից, յատկապէս 1950ական թուականներէն սկսեալ, Հայ բանասիրութեան մարզէն ներս խիստ կարեւորութիւն տրուած է ու կը շարունակէ տրուիլ մատենագիտական հետազոտութիւններու եւ աշխատանքներու, յատկապէս Հայաստանի մէջ, ուր բազմաթիւ մտաւորականներու, արձակագիրներու, բանաստեղծներու, գիտական ու մշակութային կարկառուն դէմքերու նուիրուած առանձին հատորներ լոյս տեսած են, յաճախ հարիւրաւոր էջեր հաշուող:

Մատենագիտութեան մասին կատարուած այս հաստատումներուն լոյսին տակ, եւ մեկնելով անոր կողմէ պարտադրուած գիտական ու առարկայական պայմաններէն, այս աշխատասիրութեամբ պիտի փորձուի կատարել սրբագրութիւններ, ճշգրտումներ եւ յաւելումներ, որոնք պիտի գան «Մատենագիտութիւն Ռուբէն Զարդարեանի» առաջին փորձը հարստացնելու եւ կարելի չափով ամբողջական դարձնելու՝: Անշուշտ որ տակաին մութին մէջ կը մնան այլ մատենագիտական տուեալներ եւ մանրամասնութիւններ, որոնց յետագայ բացայայտումներն ու լրացումները պիտի գան լրիւ ամբողջական դարձնելու Մեծ Եղեռնի զոհերէն՝ նահատակ գրագէտ Ռուբէն Զարդարեանի մատենագիտութիւնը:

Ուրեմն, այս յօդուածը ընթացիկ գրախօսականի մը սահմաններէն շատ աւելի հեռուները կը ձգտի, ինչպէս կարելի է դատել եւ բովանդակութենէն եւ ծաւալէն: Տաղանդաւոր արուեստագէտ գրողին՝ Ռուբէն Զարդարեանի մատենագիտութիւնը կը հարստանայ, աւելի կ'ամբողջանայ այս յօդուածով: Նմանապէս՝ տարաբախտ գրագէտին կենսագրութիւնը:

ՅԱՅԳԱԼՈՅԸ ՄԻՆՉԵՒ Ե. ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Նախքան Յայգալոյսի Ե. հրատարակութեան բովանդակութեան, յատկապէս «Յառաջարան»ին ու «Մատենագիտութիւն» բաժինին քննարկումը, հարկ է լուսարձակի տակ առնել նորագոյն հրատարակութեան

տիտղոսաթերթը, անուանումը անոր, ուր կը սկսի մատենագիտական առաջին մեղանշումը:

Յայգալոյսը, մինչեւ 1977ի Անթիլիասի հրատարակութիւնը, ունեցած է չորս «տպագրութիւն», ինչպէս կը բնորոշէ Արտաշէս Տէր Խաչատուրեան⁵: Անոնցմէ միայն առաջինն է որ լոյսին եկած է հեղինակին ողջութեան եւ անոր հսկողութեամբ եւ որ կը կրէ Յայգալոյս (Արձակ Էջեր) (Կ. Պոլիս, 1910, 231 էջ) խորագիրը: Կը պարունակէ 29 պատմուածք—հեքիաթ եւ 1 քերթուած: Երկրորդը լոյս տեսած է «Նահատակ Գրագէտներու Բարեկամներ» մատենաշարով (թիւ 1, Փարիզ, 1930, 215 էջ) եւ կը կրէ Ամբողջական Երկեր. Ա. Արձակ Էջեր եւ Հեքիաթներ խորագիրը: Կը պարունակէ 30 արձակ էջեր եւ հեքիաթներ: Երրորդը լոյս ընծայուած է Վենետիկի Միթիարեան Միարանութեան «Գրական Ցուքեր» շարքով (թիւ 10, Վենետիկ, 1959, 105 էջ) եւ կը կրէ Յայգալոյս (Հատուածներ) խորագիրը: Արձակ էջեր՝ 15 հատ: Չորրորդը, որ ամէնէն ամբողջականը կարելի է նկատել, լոյս տեսած է հայրենի գրողներ Վաղարշակ Նորենցի եւ Սողոմոն Տարոնցիի խմբագրութեամբ եւ ծանօթագրութեամբ (Երեւան, 1959, 604 էջ) եւ կը կրէ Յայգալոյս խորագիրը: Բովանդակութեան մաս կը կազմեն «Վիպակներ եւ նորավէպեր» (թիւով՝ 14), «Հեքիաթներ եւ լեզենդներ» (թիւով՝ 11), «Արձակ քերթուածներ եւ պատկերներ» (թիւով՝ 23), «Բանաստեղծութիւններ» (թիւով՝ 6), «Թարգմանութիւններ» (թիւով՝ 24), «Գրական յոդուածներ» (թիւով՝ 8), «Յուշագրութիւն» (թիւով՝ 1): Ունին նաեւ «Ռուբէն Զարդարեան (1874—1915)» խորագրուած մուտք մը (էջ 3—5) եւ «Ծանօթագրութիւններ» (էջ 583—587) ու «Բառարան» (էջ 589—599) բաժինները:

Ինչպէս կը տեսնուի, Ռուբէն Զարդարեանի ստեղծագործութիւններուն առաջին չորս գիրքերը յարգած են իրենց բովանդակութիւնը արդարացնող տիտղոսաթերթեր: Միայն առաջինին մէջ է որ ներգրաւուած է մէկ քերթուած եւ տիտղոսաթերթը նշուած է Յայգալոյս (Արձակ Էջեր):

Ինչո՞վ արգարացնել, սակայն, Զարդարեանի Ե. հրատարակութեան տիտղոսաթերթին արձանագրուած Յայգալոյս (Արձակ Էջեր)ը, երբ նոյն հատորին մէջ համախմբուած են հեղինակին թէ՛ արձակ էջերը (պատմուածք, հեքիաթ, արձակ բանաստեղծութիւններ) եւ թէ՛ չափածոյ քերթուածները, թիւով 15 (էջ 365—394), եւ որոնցմէ մէկը՝ երկարաշունչ պոէմի մը «Միայն առաջին նուագը» (էջ 387—394): Հարկ էր ըլլալ զգուշ, եւ ինչպէս հայրենի հրատարակութեան խմբագիրները կատարած են, պահելով հանդերձ հեղինակային «Յայգալոյս» խորագիրը, ջնջուելու էր «Արձակ էջեր»ը, որ արդէն իսկ հեղինակին հսկողութեամբ լոյս ընծայուած հրատարակութեան պարագային ալ առնուած է փակագիծի մէջ: Ասիկա՝ հաւատարիմ եւ հաշտ ըլլալու համար Զարդարեանի նորագոյն հրատարակութեան բովանդակութեան եւ նահատակ գրագէտին յիշատակին:

**ՈՌՌԲԷՆ ՉԱՐԴԱՐԵԱՆԻ «ԱՌԱՋԻՆ ՔԵՐԹՈՒԱԾԸ»...
ԵՒ ՔԵՐԹՈՒԱԾՆԵՐԸ**

Տայգալոյսի նորագոյն հրատարակութեան «Յառաջարան»ը կը կատարէ հետեւեալ հաստատումը. «Զարդարեանի քերթուածները, թիւով տասնմէկ, տարտղնուած են մեր մամուլին մէջ եւ առաջին անգամ կը մէկտեղուին այս հատորին մէջ» (էջ 8):

Իսկ Ա. Տէր Խաչատուրեան, նոյն հատորին կցուած «Մատենագիտութիւն Ռուբէն Զարդարեանի» մուտքին մէջ կը գրէ. «Առաջին տպաւորապաշտ էջերը լոյս ընծայած է Գրիգոր Զօհրապի խմբագրած Մասիս շաբաթաթերթին մէջ (1893), առաջին հէքիաթները՝ Արշակ Զօպանեանի Ծաղիկ հանդէսին մէջ (1895), իսկ առաջին քերթուածը (ընդգծումը՝ Ժ.Դ.) Միքայէլ Շամտանճեանի Մասիս հանդէսին մէջ (1898)» (էջ 397):

Ա. Տէր Խաչատուրեանի վերոյիշեալ հաստատումը, նոյն շաբաթաթերթի մէջ եւ բառամթերքով, կը տրուի նաեւ հատորին յառաջարանին մէջ (էջ 7):

Վերելի գոյգ հաստատումներն ալ, դժբախտաբար, անառարկելի անճշդութիւններ կը պարունակեն:

ԱՌԱՋԻՆ ՔԵՐԹՈՒԱԾԸ...

Նախ՝ երկրորդ հաստատումին մասին:

Երբեք ճիշդ չէ որ Ռ. Զարդարեանի առաջին քերթուածը լոյս տեսած է միայն 1898 թ.ին, Մ. Շամտանճեանի խմբագրած Մասիս հանդէսին մէջ՝

Յիշատակուած թուականէն շուրջ հինգ տարի առաջ լոյս կը տեսնէ Ռ. Զարդարեանի մտերիմ եւ սրտակից Ռ. Որբերեանի երախայրիքը՝ Յիշատակաց Ծաղիկներ – Ոտանատր եւ Արծակ Գրուածք հատորը (Կ. Պոլիս, 1893):

Հատորի աւարտին՝ Ռ. Որբերեան գետեղած է իրեն ժամանակակից եւ մտերիմ Կ. Սօղիկեանի եւ Ռ. Զարդարեանի ստորագրութեամբ մէկական քերթուած: Որբերեան զոյգ քերթուածներուն սկիզբը տուած է հետեւեալ ծանօթագրութիւնը. «Յետագայ երկու ոտանաւորները իմ բարեկամաց Սօղիկեանի եւ Զարդարեանի ծաղկահիւս տողերէն են, զոր իմ խընդրանօք տուին հոս դրուելու համար»¹:

Ռ. Զարդարեանի քերթուածը կը կրէ «[18]92 Նոյ. 26» թուականը: Անոր խորագիրն է՝ «Յիշատակներէս» եւ ձօնուած է Որբերեանին. «Առ Ռ. Որբերեան (Իմ Միրածը)ին առթիւ»: Կը գրաւէ Ռ. Որբերեանի Յիշատակաց Ծաղիկներ հատորին 76–78րդ էջերը եւ կը բաղկանայ քառատող 15 տունէ: Իսկ «Իմ Միրածը» հատորին մէջ տեղ գտած Որբերեանի քեր-

թուածներէն մէկուն խորագիրն է (էջ 38—41):

Մինչեւ նոր յայտնաբերում, «Յիշատակներէս» քերթուածը կը հանդիսանայ առաջին հրատարակուածը Ռ. Չարդարեանի քերթուածներուն, 1893 թուականին, այսինքն Ա. Տէր Խաչատուրեանի մատենագիտութեան մէջ յիշատակուած թուականէն հինգ տարի առաջ, նոյնպէս՝ աւելի առաջ քան «առաջին հէքիաթները՝ Արշակ Չօպանեանի Ծաղիկ հանդէսին մէջ (1895)», իսկ ժամանակակից՝ «առաջին տպաւորապաշտ էջեր»ուն (1893):

Աւարտելու համար այս քերթուածին շուրջ ըսուածները, հարկ է նշել նաեւ պարագայ մը. «Յիշատակներէս» քերթուածը, գրուած 1892 թուականի Նոյեմբեր 26ին, կարելի է նկատել Չարդարեանի ցարդ հայ գրակա-նութեան ծանօթ գեղարուեստական գործերուն առաջինը, որմէ առաջ ունի հրատարակուած հրապարակագրական միակ յօդուած մը՝ «Իմ Բաղձանքը», Պոլսոյ Ծաղիկին մէջ⁶:

ԶԱՐԴԱՐԵԱՆԻ ՔԵՐԹՈՒԱԾՆԵՐԸ «ԹԻՒՈՎ ՏԱՄՆՄԵԿ»...

Այժմ՝ առաջին հաստատումին մասին:

Նախ՝ Չարդարեանի քերթուածները ոչ թէ «թիւով տասնմէկ» են, այլ ինչ՝ շատ աւելի: Ասոր առաջին ապացոյցը կու տայ նոյն այդ հաստատումը բովանդակող Յայգալոյսի նորագոյն հրատարակութիւնը, ուր մէկտեղուած քերթուածներուն թիւը կը հասնի... տասնհինգի:

Երկրորդ՝ Չարդարեանի քերթուածներէն փունջ մը, թիւով վեց, առաջին անգամ մէկտեղուած է Յայգալոյսի երեւանեան հրատարակութեան մէջ, 1959 թուականին, եւ որուն բովանդակութիւնը մէջբերուած է խընդ-րոյ առարկայ Ա. Տէր Խաչատուրեանի մատենագիտութեան մէջ (էջ 421):

Երրորդ՝ Յայգալոյսի նոր հրատարակութեան մէջ կայ հետեւեալ ծա-նօթագրութիւնը. «Քերթուածներէն առաջին անգամ ըլլալով հատորի մէջ կը մտնեն «ՄՊԱՍՈՒՄ», «ՀՈԳԻԻՍ ՀԱՄԱՐ», «ԵՐԳ ՄԸ», «ԼԵՐԱՆ ԴԻ-ՅՈՒՀԻՆ», «ԴԷՊԻ ՍԷՐ» եւ «ՀՐԱԺԵՇՏ» կտորները» (էջ 285):

Ճիշդ է որ վերեւ յիշատակուած վեց քերթուածները «առաջին անգամ ըլլալով հատորի մէջ կը մտնեն», սակայն, զարմանալի կերպով, այս հաս-տատումէն դուրս կը մնան նոյն պայմանները ամբողջացնող եւ հատորին մէջ տեղ գրաւած հետեւեալ երեք քերթուածները. «Հայրենի Երգեր» (էջ 376—77), «Կարմիր Խաչի Կեանքը» (էջ 385) եւ «Մաղիկներու Հոգին» (էջ 386):

ՆՈՐ ՔԵՐԹՈՒԱԾՆԵՐ

Արդեօք Ռ. Չարդարեանի քերթուածները կը սահմանափակուին Յայ-

գալոյսի վերջին հրատարակութեան մէջ տեղ գտածներով:

Մեզրէի (Խարբերդ) Կեդրոնական վարժարանի երաժշտութեան ուսուցիչ Ն.Տ.Ս. Թաշճեան, որ պաշտօնակիցը եղած է Ռ. Չարդարեանի, յետագային գրուած յուշագրութեան մը մէջ, կը յայտնէ թէ ան բազմաթիւ բանաստեղծութիւններ գրած է աւարտական կարգերու եւ մանկապարտէզի մանուկներուն յատուկ: Թաշճեան կը գրէ. «1901ին Կեդրոնականը տուաւ իր առաջին երկսեռ ընթացաւարտները: Չարդարեան, իբրեւ պսակ իր դաստիարակչական գործին, գրեց աւարտող կարգերու բանաստեղծութիւնները, որոնք երգի վերածուած երգուեցան տղայոց եւ աղջիկներու կարգերուն կողմէ՝ ամավերջի հանդէսներուն»⁹: Թաշճեան իր յուշերուն կը կցէ Չարդարեանի այդ բանաստեղծութիւններէն երեքը, առանց խորագիրի, որոնցմէ մէկը բոլորովին նորութիւն է եւ բնաւ հատորի մէջ չէ մտած, եւ որուն համար, ամբողջութեամբ կը մէջբերուի այստեղ.

Անցած օրեր, ինչո՞ւ դուք
Կ'ըլլաք ստուեր խուսափուկ,
Կ'ըլլաք բեռեզ անպ թեթեւ
Եւ կը թեւք սրաթեւ,
Չար մօր մը պէս որ գաւկիմ,
Խանձարուրդ կաթոզիմ
Ճամբուն վրայ ակամայ,
Քարին տակը կը մոռնայ...
Ուսանողի հեշտ օրեր,
Երբէք, երբէք չէք մեռեր,
Եւ մահը չէ ձեզ համար,
Երբ փորձութիւն ու գրկանք,
Երբ տառապանք ու խառնար
Պատեն զմեզ սեւ կապանք,
Պիտի դառնանք ձեզի մենք
Եւ յուզումով փնտռենք:

Թաշճեան նոյն յօդուածին մէջ կը մէջբերէ նաեւ «Ծաղիկներու Հոգին» քերթուածին երեք տուներէն առաջին երկուքը, իսկ քանի մը բառերու տարբերութեամբ՝ «Կարմիր Խաչի Կեանքը» քերթուածը ամբողջութեամբ, միաժամանակ յայտնելով որ այս վերջինը, վերածուած երգի, կ'երգուի ներկայացումի մը փակումին:

Ն. Թաշճեանի վկայութիւնը եւ անոր կողմէ մէջբերուած բանաստեղծութիւնները իրաւունք կու տան արդարօրէն մտածելու, թէ Չարդարեանի գրիչին պատկանող տակաւին այլ բանաստեղծութիւններ կրնան յայտնաբերուիլ:

կարիք կա՞յ նշելու, թէ Թաշճեանի խնդրոյ առարկայ թանկագին յուշագրական էջերը վրիպած են Չարդարեանի մատենագիտութիւնը պատրաստողին ուշադրութենէն:

«ԲԱՐՃՈՒՆՔԻ ՓԱՌԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆԸ» ՊՈՒՄԻՆ ՈԳԻՍԱԿԱՆԸ

Հատորի մէջ մտած՝ Չարդարեանի միակ պոէմը՝ «Բարձունքի Փառաբանութիւնը» ոչ մէկ տողի եւ յիշատակութեան կ'արժանանայ նոյն հատորին կցուած մատենագիտութեան մէջ: Այլ խօսքով՝ Ա. Տէր Խաչատուրեանի պատրաստած մատենագիտութիւնը, անձանօթ պատճառներով, կ'անգիտանայ գոյութիւնը Չարդարեանի պոէմին, որուն «առաջին նուագ»ը տեղ գտած է Չարդարեանի երեւանեան հրատարակութեան¹⁰ մէջ նաեւ, որովհետեւ այդ պոէմը «իր գեղարուեստական արժանիքներով պէտք է տեղ գրաւի Չարդարեանի գրական ժառանգութեան մէջ», կը գրեն հատորը խմբագրող հայրենի երկու բանաստեղծները՝ հատորին «Ծանօթագրութիւններ» բաժինին մէջ¹¹:

«Բարձունքի Փառաբանութիւնը» պոէմին մասին առաջին անգամ Ռ. Չարդարեան կը գրէ Արշակ Զօպանեանի, Իզմիրէն յղուած Մայիս 8/21 1905 թուակիր նամակի մը մէջ. «...Չեռքիս տակ ունիմ տաղաչափուած ընդարձակ հէքիաթի մը պատրաստութիւնը, որը եթէ աւարտեմ, կը կարծեմ 7—800 տող մը պիտի ըլլայ»¹²: Ռ. Չարդարեան, նոյն նամակով, կը խնդրէ Ա. Զօպանեանէն՝ «...հրատարակութենէ առաջ անոր արժէքին մասին Ձեր գնահատումն ունենայի»¹³:

Ռ. Չարդարեանի յետազային գրած նամակներէն այնպէս կ'երեւի, թէ Ա. Զօպանեան հետեւողականօրէն հետապնդած է զինք՝ ամբողջացնելու եւ հրատարակելու վերոյիշեալ գործը: Նոյեմբեր 8/21 1905 թուակիր նամակով, գրուած Պուլկարիոյ Ֆիլիպէ քաղաքէն, Ռ. Չարդարեան Զօպանեանի կ'ընէ հետեւեալ խոստումը. «Օրինակել տալով Ձեզի պիտի խորկեմ այսօր վաղը այն հէքիաթը, որուն վրայ խօսած էի Իզմիրէն Ձեզի: Դրժբախտաբար շատ քիչ բան գրած եմ դեռ ու չեմ ալ գիտեր, թէ երբ կարող պիտի ըլլամ վերջացնել զայն, բայց, վերջացնելէ առաջ, կ'ուզեմ Ձեր դատաստանը լսել. ու եթէ յարմար չի դատէք Ձեր կողմէն անոր շարունակութիւնը, իմաց տաք, որ ընդհատեմ»¹⁴: Ապա, նոյն նամակով, Չարդարեան ամփոփ կերպով կը պատմէ աւանդութիւնը, որ Պիթիսի բերդին մասին է: Նոյն նկարագրութեան մէկ տարբերակն է որ յետազային լոյս տեսած «Բարձունքի Փառաբանութիւնը» պոէմին առաջին նուագին մուտքին կը գետեղէ Չարդարեան:

Հակառակ Չարդարեանի Զօպանեանին տուած խոստումին՝ խոստա-

ցուած գրութիւնը կը մնայ խոստումի սահմաններուն մէջ, մինչեւ որ...
«Բարձունքի Փառարանութիւնը» պոէմին պատմութեան շարունակութիւնը գտնուի Սիմոն Վրացեանի մօտ...:

Սիմոն Վրացեան կը պատմէ, թէ 1910 թուականին, Փեթերսպուրկի Հ.Յ.Դ. Ուսանողական Միութիւնը կը ծրագրէ լոյս ընծայել, իր եւ ուրիշներու (Խ. Կարճիկեան, Հ. Տէրտէրեան, Մ. Արզումանեան, Հայկ Թորոսեան) խմբագրութեամբ, «Պսակ» անունով ծաւալուն ժողովածու մը՝ նուիրուած Եղիշէ Թոփչեանի յիշատակին: «Ես գրեցի բազմաթիւ նամակներ՝ խնդրելով, որ ժողովածուին նիւթ հասցնեն, եւ բաւական պատասխանողներ եղան: ... Ռ. Չարդարեանը Պոլսից ուղարկեց «Բարձունքի Փառարանութիւնը», կը գրէ Մ. Վրացեան: Պսակ գրական-գիտական ժողովածուն լոյս կը տեսնէ Մոսկուա, Ե. Աւետիքեանի տպարանէն, 1910 թուականին, երեք հազար տպաքանակով, բաղկացած՝ 264 էջէ: Սակայն, ցարական գրաքննութիւնը կը բռնազրակէ Պսակի լոյս ընծայուած հատորները եւ կը հրկիզէ զանոնք: Կը փրկուի միակ հատոր մը՝ Մ. Վրացեանի օրինակը, զոր տպարանատէրը, Պսակը նախքան գրաքննութեան ուղարկելը, առաքած է այդ օրերուն հաւանական հետապնդումներէ խուսափելով Կարին անցած Վրացեանին: Այդ հատորին մասին ան կը վկայէ. «...Ամբողջ տիեզերքում Պսակի 3000 հատորից այժմ մնացել է մէկ օրինակ, որ Կարինում կազմուած՝ գտնուում է Բէյրութում, Համազգայինի Մարտիկեան թանգարանի մէջ...»¹⁵:

Պսակ ժողովածուի վերոյիշեալ պատմութիւնը, ամփոփ գիծերով, նախապէս տրուած է նաեւ Պէյրութ լոյս տեսնող Ալօսու մասագիրին մէջ, այն օրերուն, երբ Սիմոն Վրացեան կը գտնուէր Համազգայինի Նշան Փալանճեան ճեմարանը: Արդարեւ, 1957 թուականի Ալօսուի Յունուարի համարին մէջ կ'արտատպուի Ա. Ահարոնեանի (Սկեպտիկ) «Մենութեան Մէջ (Խոհեր)» գրութիւնը, զայն քաղելով Պսակէն: Խմբագրութեան կողմէ կցուած ծանօթագրութեան մէջ կը կրկնուի Վրացեանի պատմութիւնը: Սակայն, նոյն խմբագրական ծանօթագրութիւնը կ'ընէ նոր յայտնութիւն մը. «Պսակի բոլոր նիւթերը, բացի Ռ. Չարդարեանի «Բարձունքի Փառարանութիւնը», ուրիշ որեւէ տեղ արտատպուած չեն, հետեւաբար անտիպ ձեռագրի բնօրինակներն են»¹⁶:

Սիմոն Վրացեանի հաղորդած տեղեկութիւններէն երեւան կ'ելլեն քանի մը նորութիւններ. նախ՝ Զօպանեանի եւ Չարդարեանի միջեւ փոխանակուած նամակներուն մէջ արծարծուած երկարաշունչ հեքիաթին կամ պոէմին առաջին նուագը, գրուած եւ ամբողջացած, Ռ. Չարդարեանի Ազատամարտի խմբագրութիւնը վարած շրջանին ուղարկուած է Պսակին եւ լոյս տեսած անոր մէջ¹⁷: Երկրորդ՝ Չարդարեանի Պսակին մէջ լոյս տեսած «Բարձունքի Փառարանութիւնը», Ալօսուի վկայութեամբ, «անտիպ ձեռա-

գրի բնոյթը» չունի, քանի որ ուրիշ տեղ արտատպուած է: Ո՛ւր:

Պատասխանը կարելի չէ ակնկալել Չարդարեանի նուիրուած մատենագիտութենէն, քանի որ ան կ'անդիտանայ գոյութիւնը յիշեալ գործին: Երեւանեան հրատարակութիւնը, լոյս տեսած Ալլօսի յայտնութենէն երկու տարի ետք, եւ որ իր մէջ կ'ընդգրկէ «Բարձունքի Փառարանութիւնը», «Մանօթագրութիւններ» բաժինին մէջ կը յայտնէ. «Մենք ժամանակի պարբերական մամուլից վերցրել ենք ընտրովի մի քանի բանաստեղծութիւններ եւ «Բարձունքի Փառարանութիւնը»¹⁶: «Ժամանակի» պարբերական մամուլի մէջ կ'իյնա՞յ Պսակը, դժուար է գուշակել. իսկ ըստ Վրացեանին՝ բացարձակապէս ոչ: Այստեղ, ենթադրաբար կարելի է ըսել, որ Պսակի դաժան ճակատագիրէն յետոյ, Չարդարեան ինք, կամ ուրիշներ իր մահէն ետք, «Բարձունքի Փառարանութիւնը» լոյս ընծայած են տարբեր պարբերական հրատարակութեան մը մէջ, ուսկից օգտուած են Նորենցն ու Տարօնցին՝ երեւանեան Յայգալոյսի պատրաստութեան ժամանակ:

«Բարձունքի Փառարանութիւնը» կը սկսի արձակ մուտքով մը, որուն մէջ կը ներկայացուի Պիթլիսի բերդին աւանդութիւնը, ապա՝ «Նուազ առաջին»ը, որ բաղկացած է 12 տունէ, իւրաքանչիւրը՝ բաղկացած 20 տողէ. բացառութիւն կը կազմէ 10րդ տունը, որ բաղկացած է 19 տողէ: Այսպէս է Պսակին մէջ: Այս մէկուն եւ երեւանեան հրատարակութեան միջեւ կան չնչին տարբերութիւններ: Երկրորդին մէջ՝ մուտքի բաժինը կէտադրութեան զգալի տարբերութիւն ունի. նաեւ՝ սղուած են կարգ մը բառեր: Իսկ պոէմին 10րդ տունին նման, ճրդ տունն ալ բաղկացած է 19 տողէ, որ կըրնայ շփոթի մը հետեւանք ըլլալ, քանի որ ջնջուած տողն ու նախորդող տողը նմանութիւն ունին:

Պսակին մէջ (էջ 18)՝

Մինչեւ ծագի կրրկին արեւն անդորր ու հեշտ,

Մինչեւ ցամքի դաշտերուն մեր արիւնն առատ.

Ու մեր հարկիքն հերկեն նորէն արտերն ազատ:

Իսկ Երեւան հրատարակուած Յայգալոյսին մէջ (էջ 359)՝

Մինչեւ ծագի կրրկին արեւն անդորր ու հեշտ,

Մինչեւ ցամքի դաշտերուն մեր արիւնն ազատ:

Ինչպէս կը տեսնուի, երկրորդին պարագային չկայ երրորդ տողը, միայն այդ տողին վերջին բառը փոխադրուած է երկրորդ տողին «առատ» բառին տեղ:

Պէյրութի հրատարակութեան մէջ մտածը յար եւ նման է երեւանեա-

նին, բան մը՝ որ ենթադրել կու տայ թէ այդտեղէն արտատպուած է:

Հակառակ ջանադիր պրպտումներու՝ կարելի չեղաւ ստուգել, թէ Պասկէն գատ, աւելի ուշ, մինչեւ երեւանեան հրատարակութիւնը, ո՞ւր լոյս տեսած է Չարդարեանի միակ պոէմին Ա. մասը:

ՈՌԻՔԷՆ ՉԱՐԴԱՐԵԱՆԻ ԱՌԸՆՉՈՒԹԻՒՆԸ ՉԱՆԱՉԱՆ ԹԵՐԹԵՐՈՒ ՀԵՏ

Գրագէտ, մանկավարժ Ռուբէն Չարդարեանի անունը սերտօրէն կապուած է նաեւ հրապարակագրութեան հետ: Արդարեւ, ան մէկէ աւելի թերթերու խմբագրապետը հանդիսացած է, իսկ բազմաթիւ թերթերու՝ փնտուռած յօդուածագիրը: Ա. Տէր Խաչատուրեանի մատենագիտութեան մէջ, առանձին ուշադրութիւն ընծայուած է Չարդարեանի այս հանգամանքին: Դժբախտաբար, սակայն, բազմաթիւ ցցուն անճշդութիւններ տեղ գրուած են Տէր Խաչատուրեանի պատրաստած մատենագիտական աշխատասիրութեան մէջ: Անոնցմէ գլխաւորները կը նշուին ու կը սրբագրուին ստորեւ:

ՌԱՉՄԻԿ ԹԵՐԹԻՆ ՊԱՐԱԳԱՆ

Ռազմիկ եռօրեայ թերթին հրատարակութիւնը եւ գտած ժողովրդականութիւնը սերտօրէն կապուած են Ռուբէն Չարդարեանի անունին:

Ռազմիկի հրատարակութեան հետ կապուած «չփոթ մը փարատել»-ու մտահոգութեամբ՝ Ա. Տէր Խաչատուրեան, իր կողմէ պատրաստուած մատենագիտութեան մէջ, կու տայ լուսաբանութիւններ, որոնք կը ստեղծեն... բազմաթիւ նոր շփոթներ: Ան կը գրէ. «Ռազմիկ եռօրեայ թերթին հրատարակութիւնը կամ հիմնադրուածը վերագրուած է Ռ. Չարդարեանին: Սխալ է այս տեսակէտը: Թերթը եղած է օրկանը Պուլկարիոյ Հ.Յ. Դաշնակցութեան...: Չարդարեան զայն խմբագրած է 1905 Հոկտեմբեր 15էն մինչեւ 1908 Սեպտեմբեր կամ Հոկտեմբեր ամիսը: Իր՝ Պոլիս վերադարձէն ետք՝ Ռազմիկի հրատարակութիւնը շարունակուած է մինչեւ Պոլսոյ Ազատամարտ օրաթերթին հիմնումը (10 Յունիս, 1909): (էջ 400):

Բնականաբար, Ռ. Չարդարեան ո՛չ միջոցները ունէր եւ ոչ ալ հնարաւորութիւնը սեփական թերթ մը հրատարակելու, Մանիսայէն (Իզմիր) հազիւ Ֆիլիպէ ապաստանած: Սակայն ճիշդ չէ նաեւ որ «թերթը եղած է օրկանը Պուլկարիոյ Հ.Յ. Դաշնակցութեան»: Նախ՝ անոր համար որ առանձին գոյութիւն չէ ունեցած «Պուլկարիոյ Հ.Յ. Դաշնակցութիւն», այլ՝ «Հ.Յ. Դաշնակցութեան Պալքանի Կ. Կոմիտէ», որուն հսկողութեան տակ

պիտի լոյս տեսնէր Ռազմիկը: Ռուբէն Չարդարեանը այս մարմինին կողմէ կը հրաւիրուի «...իրեւ գործիչ եւ իրրեւ խմբագիր նոր հրատարակութիւն Ռազմիկ կիսաշաբաթաթերթին»¹⁹: Նման վկայութիւններ կան կուսակցական զանազան հրատարակութիւններու մէջ եւս:

Հակառակ կուսակցական ենթադրեալ հակակշիռին, թերթի աշխատանքներուն ամբողջական բեռը կ'իյնայ Չարդարեանի ուսերուն: Այս ուղղութեամբ, Ռազմիկի հրատարակութեանէն երեք շաբաթ ետք, Նոյեմբեր 8/21 թուակիր նամակով մը ան կը գրէ Ա. Զօպանեանին. «...Գիտնայիք, թէ ինչ մտահոգութիւններով ու դժուարութիւնով լեցուն բան մըն էր, ամբողջ ընտանիք մը շալակն առնել ու գնչուի գաղթով գալ Հաստատուիլ այս օտար հողերուն վրայ: Ու երբ հագիւ ինքզինքս գտնելու վիճակին մէջ, ահա Ռազմիկը, որուն կը լծուէի միս մինակս, քաշելով բոլոր թերթին պատասխանատուութիւնն ու յոգնապահանջ բեռը»²⁰:

Կրկին, հակառակ վերեւ նշուած կուսակցական հակակշիռին, եւ կուսակցութիւնը, եւ թերթին անմիջական հրատարակիչները ջանացած են թերթը ներկայացնել այլապէս: Այս առընչութեամբ, Հ.Յ. Դաշնակցութեան Դ. Ընդհանուր ժողովի պատգամաւոր Ռ. Չարդարեան ունի յատկանշական յայտարարութիւն մը ժողովի նիստերէն մէկուն ընթացքին. «Երբ Ռազմիկը սկսուեց հրատարակուել, Արեւմտեան Բիւրոն մեզ իրաւունք չտուեց պաշտօնական օրգան դարձնել»: Ընդհանուր ժողովի մասնակից այլ պատգամաւոր մը՝ Խաչատուր Մալումեան (Ակնունի), կը կատարէ նման յայտարարութիւն մը. «...Պէտք է ասեմ որ Բիւրոն որոշել էր թոյլ չտալ թերթեր հրատարակել կազմակերպութեան անունից, եւ արդէն Ռազմիկը չէր կարող պաշտօնական օրգան համարուել»: Մալումեանի այս յայտարարութեան Չարդարեան կը ձայնակցի հետեւեալ խօսքերով. «Այո, դա մի մասնաւոր գործ էր, մի ակցիոնէրական ձեռնարկութիւն...»²¹:

Չարդարեանի եւ Մալումեանի վերոյիշեալ յայտարարութիւնները կը Հաստատուին եւ թերթի հրատարակութեան սկզբնաւորման մասին լոյս կը սփռուի նաեւ Ռազմիկի Ա. թիւի (1905, թիւ 1, Շաբաթ, 15 Հոկտեմբեր) խմբագրականին հետեւեալ տողերով. «Մեր թերթը ծնունդ ըլլալով կարգ մը գաղափարակից ընկերներու ասկէ տարիներ առաջ տածած բաղձանքին, այսօր գոյութիւն կ'առնէ անհատապէս ընկերական աջակցութեամբ, զուրկ ո' եւէ պաշտօնական հանգամանքէ. այնպէս որ իր պաշտպանած գաղափարներուն եւ հետեւած ուղղութեան պատասխանատուութիւնը իրն է միայն առանձնապէս եւ կը վերաբերի իր Խմբագրութեան, որը իրրեւ առանձին ու անկախ Մարմին մը, կը վարէ թերթին բարոյական ու նիւթական մատակարարութիւնը...»:

Շփոթ կայ նաեւ Ռազմիկի տեւողութեան հարցին շուրջ: Շատերու կարծիքով ան լոյս կը տեսնէ 1905—1910 թուականներուն: Իսկ ըստ Ա. Տէր

Խաչատուրեանի՝ «...մինչեւ Պոլսոյ Ազատամարտ օրաթերթին հիմնումը (10 Յունիս, 1909)»:

Մինչդեռ 1905ի Հոկտեմբերի 15ին հրատարակուիլ սկսած Ռազմիկ թերթը կը շարունակուի լոյս տեսնել մինչեւ 1909 թուականի Մարտի 21ը եւ կանգ կ'առնէ 331րդ թիւով: Վերջին համարին վրայ՝ «1909, Դ. տարի, թիւ 42 (331)»:

Ա. Տէր Խաչատուրեանի վերը կատարուած սեղմ մէջբերումին մէջ կայ այլ սխալ տեղեկութիւն մը եւս: Ան կը գրէ. «Զարգարեան զայն խմբագրած է մինչեւ Սեպտեմբեր կամ Հոկտեմբեր ամիսը»:

Մատչելի բազմաթիւ աղբիւրներ յտակ եւ վերջնական պատասխաններ կու տան «կամ»երով ստեղծուած շփոթներուն: Նախ՝ Պոլիս դարձի թուականին մասին: «Սեպտեմբերին կամ Հոկտեմբերին» չէ որ Զարգարեան Պոլիս դարձած է, այլ՝ ուղիղ Օգոստոսի 1ին: Ֆիլիպէէն Զ. Եսայեանի յղեալ Յունիս 31, 1908 թուակիր նամակի մը մէջ, Զարգարեան կը գրէ. «Ես այսօր իսկ, երեք ժամ ետքը արդէն, կ'անցնիմ Պոլիս...»²²: Իսկ Թէոդիկ, իր 1910 թուականի Ամէսուն Տարեցոյցին մէջ, Օսմանեան Մահմանադրութենէն խանդավառուած ժամանողներու կարգին կ'աւետէ նաեւ՝ «Օգոստոս 1, [19]08, Ֆիլիպէի Ռազմիկի խմբագրապետ Ռ. Զարգարեան»ի ժամանումը²³:

Հաւանաբար տեղին է կատարել հետաքրքրական մէջբերում մը, որ կը վերաբերի թէ՛ Ռազմիկին եւ թէ՛ Ազատամարտին: Պալքանի շրջանի կուսակցական գործիչներէն՝ Ասատուր Պետիկեան կը պատմէ. «Ընկեր Ռ. Զարգարեանի մեկնումէն քիչ յետոյ, Ռազմիկը դադրեցուցինք ու անոր գրերով Պոլսոյ մէջ սկսաւ հրատարակուիլ Ազատամարտ օրաթերթը»²⁴:

«ԺԱՄԱՆԱԿ ՕՐԱԹԵՐԹԻ ԱՇԽԱՏԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ»

Վերոյիշեալ ենթախորագրին տակ, Ա. Տէր Խաչատուրեան, հիմնուելով Թորոս Ազատեանի հաղորդած տեղեկութիւններուն վրայ, հպանցիկ կ'ակնարկէ Ռ. Զարգարեանի Ժամանակ օրաթերթի (հիմնադիր-խմբագրապետ՝ Քասիմ-Միսաք Գօշունեան, 1863–1913) աշխատակցութեան մասին²⁵: Ան կը գրէ. «Զարգարեանի աշխատակցութիւնը սկսած է 1 Դեկտեմբեր 1908ին (թիւ 16էն սկսեալ) եւ շարունակուած է մինչեւ Ազատամարտի հիմնադրումը (10 Յունիս 1909)» (էջ 414): Ապա՝ կը մէջբերէ ամբողջութեամբ Թորոս Ազատեանի վկայութիւնը:

Ռուբէն Զարգարեան Ժամանակ օրաթերթի մէջ առաջին անգամ ստորագրած է 1908 թուականի Նոյեմբերի 1/14ին: Առաջին յոդուածը կը հանդիսանայ «Տիրապետութեան Ոգին», որ լոյս տեսած է «Ընկերային

Հարցեր» ընդհանուր խորագրին տակ: Անոր Ժամանակի աշխատակցութիւնը շարունակուած է մինչեւ 1909 թուականի Ապրիլի 2/15ը: Այսինքն՝ Չարդարեանի աշխատակցութեան տեւողութիւնը եղած է լրիւ 5 ամիս, եւ ստորագրած է 33 յօդուած (եւ ոչ թէ 34): Ինչպէս կը տեսնուի, Չարդարեանի աշխատակցութիւնը չի շարունակուիր մինչեւ Յունիսի 10ը, Ազատամարտի Հրատարակութեան սկիզբը: Չարդարեանի յօդուածները, մեծ մասով, լոյս կը տեսնեն Ժամանակի առաջին էջին մէջ:

Ժամանակի աշխատակցութիւնը հետաքրքրական է քանի մը կողմերով: Նախ այն՝ որ Չարդարեան իր պատկանած կուսակցութեան օրկաններէն դուրս, քաղաքական, տնտեսական, ազգային եւ ընկերային նիւթեր չօչափող յօդուածներու փունջով մը հրապարակ կու գայ ոչ-կուսակցական օրաթերթի մը էջերուն մէջ: Երկրորդ՝ Չարդարեան, ընդհանրապէս իր կողմէ խմբագրուած թերթերուն մէջ, գրած խմբագրականներն ու խմբագրական բնոյթի յօդուածները չէ ստորագրած, բան մը՝ որ զժողովուրդըցած է իր մատենագիտութեամբ եւ վաստակով հետաքրքրուողներուն գործը: Մինչդեռ՝ Ժամանակի մէջ գրած բոլոր յօդուածներուն տակ ան ստորագրած է կամ լրիւ անունը եւ կամ ալ զետեղած է անունին սկզբնատառերը: Ուստի, այս յօդուածներուն վրայ հիմնուելով, կարելի կ'ըլլայ ամբողջական գաղափար կազմել հրապարակագիր Չարդարեանի մասին, ինչպէս նաեւ լեզուական ու ոճական առանձնատեսութիւններուն յենելով՝ ճշդել իր կողմէ խմբագրուած թերթերուն մէջ լոյս տեսած անստորագիր խմբագրականներուն կամ յօդուածներուն հայրութիւնը: Ստորեւ՝ Ժամանակի մէջ լոյս տեսած յօդուածներուն ամբողջական ցանկը, Ռ. Չարդարեանի մատենագիտութիւնը քիչ մը աւելի ամբողջական դարձնելու մտահոգութեամբ:

1) «Ընկերային Հարցեր – Տիրապետութեան Ոգին» – 1908, Ա. տարի, թիւ 16, Նոյեմբեր 1/14, էջ 1:

2) «Կեդրոնական Կառավարութիւն» – 1908, Ա. տարի, թիւ 20, Նոյեմբեր 6/19, էջ 1:

3) «Իրաւունքի Պայքար» – 1908, Ա. տարի, Նոյեմբեր 15/26, էջ 1:

4) «Հայ Դատին Բարեկամները՝ Բիէր Բիյար» (իր այսօրուան ժամանման առիթով) – 1908, Ա. տարի, թիւ 30, Նոյեմբեր 18/1 Դեկտեմբեր, էջ 1:

5) «Օսմ. Ուսանողական Միութիւն» – 1908, Ա. տարի, թիւ 32, Նոյեմբեր 20/3 Դեկտեմբեր, էջ 1:

6) «Դատարաններու Վերակազմութիւնը» – 1908, Ա. տարի, թիւ 38, Նոյեմբեր 27/10 Դեկտեմբեր, էջ 1:

7) «Ժողովրդական Հանրալսարաններու Անհրաժեշտութիւնը»²⁶ – 1908, Ա. տարի, թիւ 42, 2/15 Դեկտեմբեր, էջ 1:

8) «Ողջո՛յն Խորհրդարանին (Օսմ. Խորհր. Բացման Առթիւ)» – 1908,

Ա. տարի, թիւ 45, 5/18 Դեկտեմբեր, էջ 1:

9) «Սուլթանին Գաճաճառը» — 1908, Ա. տարի, թիւ 48, 9/22 Դեկտեմբեր, էջ 1: (Կը քննադատէ սուլթանը, նշելով որ ժողովուրդը յուսախարեղած է):

10) «Կորդեան Հանգոյցը» — 1908, Ա. տարի, թիւ 54, 16/29 Դեկտեմբեր, էջ 1:

11) «Խաղաղութիւն Կ'ուզենք» — 1908—9, Ա. տարի, թիւ 57, Դեկտեմբեր 19/1 Յունուար, էջ 1:

12) «Գաճաճառին Պատասխանը» — 1908—9, Ա. տարի, թիւ 60, Դեկտեմբեր 25/5 Յունուար, էջ 1:

13) «Վտանգաւոր Քաղաքականութիւն» — 1908—9, Ա. տարի, թիւ 65, Դեկտեմբեր 29/11 Յունուար, էջ 1 (գրուած՝ 24 Դեկտեմբերին, Բերա):

14) «Անապատ Երկիրը...» — 1909, Ա. տարի, թիւ 69, 3/19 Յունուար, (գրուած՝ 27—12—1908):

15) «Ռուսական Քաղաքականութիւն» — 1909, Ա. տարի, թիւ 72, 9/22 Յունուար (գրուած՝ 1—1—9):

16) «Բնակարանի Անձեռնմխելիութիւն» — 1909, Ա. տարի, թիւ 74, 12/25 Յունուար (գրուած՝ 2—1—9):

17) «Երկու Յանձնաժողովներ» — 1909, Ա. տարի, թիւ 77, 15/28 Յունուար:

18) «Անջատողութեան Խրտուիլակը» — 1909, Ա. տարի, թիւ 80, Յունուար 19/1 Փետրուար (գրուած՝ Յունուար 9):

19) «Մամուլի Օրէնքը» — 1909, Ա. տարի, թիւ 82, Յունուար 21/3 Փետրուար (գրուած՝ Յունուար 16):

20) «Վարպետ Կուսակալը» — 1909, Ա. տարի, թիւ 84, Յունուար 23/5 Փետրուար:

21) «Փաստ Կ'ուզէք, Հրամայեցէք» — 1909, Ա. տարի, թիւ 86, Յունուար 26/8 Փետրուար (գրուած՝ 22 Յունուար):

22) «Հանրային Ուժը» — 1909, Ա. տարի, թիւ 89, Յունուար 29/11 Փետրուար:

23) «Հին Գայլերը, Հին Աղուէսները» — 1909, Ա. տարի, թիւ 92, 2/15 Փետրուար:

24) «Նոր Դաշիճին Քաղաքականութիւնը» — 1909, Ա. տարի, թիւ 98, 10/23 Փետրուար:

25) «Ներքին եւ Արտաքին Քաղաքականութիւն» — Ա. տարի, թիւ 101, 13/26 Փետրուար (գրուած՝ 4 Փետրուար):

26) «Մասնական Զգտումներուն Դէմ» — 1909, Ա. տարի, թիւ 103, Փետրուար 16/1 Մարտ (գրուած՝ Փետրուար 11):

27) «Մտաւորական Կեանքը Գաւառներուն Մէջ» — 1909, Ա. տարի,

թիւ 109, Փետրուար 23/8 Մարտ:

28) «Իշխանութեան Վնասները» — 1909, Ա. տարի, թիւ 113, Փետրուար 27/12 Մարտ:

29) «Անվատահութեան Օձը» — 1909, Ա. տարի, թիւ 118, 5/18 Մարտ (գրուած՝ 27 Փետրուար):

30) «Ռուս Դիւանագիտութեան Խաղերը» — 1909, Ա. տարի, թիւ 124, Մարտ 12/25:

31) «Լահէյի Ա. Վեհաժողովը» — 1909, Ա. տարի, թիւ 126, 14/27 Մարտ, (Հայկական Գաղութներու Ակնկալութիւնները.— Դիմումներ Վեհաժողովին.— Մինաս Չերազի Պատուիրակ.— Նախկին Պատրիարք Օրմանեանի Հեռագիրը Վեհաժողովին.— Ընդհանուր Զայրոյթ.— Պատասխանատուները Որո՞նք են):

32) «Լահէյի Ա. Վեհաժողովը», Բ. մաս, 1909, Ա. տարի, թիւ 127, 16/29 Մարտ:

33) «Պարսկական Յեղափոխութիւն» — 1909, Ա. տարի, թիւ 139, 2/15 Ապրիլ, էջ 3:

ԱԶԳԱԿ ՇԱՐԱԹԱԹԵՐԹԻՆ. (ՊՈԼԻՍ) ԱՐՏՕՆԱՏԵՐԸ..

Օսմանեան խարուսիկ սահմանադրութիւնը ժամանակաւոր կերպով ազատութիւններ ապահովեց Թուրքիոյ հողամասին վրայ գտնուող ժողովուրդներուն: Քաղաքական կազմակերպութիւնները սկսան գործել ազատ, հասարակական գործիչներ եւ մտաւորականներ, բռնութիւններու պատճառով Պոլիսէն հեռացած, քիչ առ քիչ վերադառնալ սկսան: Բազմաթիւ թերթեր հրատարակութեան արտօնութիւն ձեռք ձգեցին: Անոնցմէ էր՝ Ազդակ գրական, հասարակական, քաղաքական շարաթաթերթը, որուն առաջին համարը յոյս կը տեսնէ 1908 թուականի Դեկտեմբեր 16/29ին:

Չես գիտեր ուսկից քաղելով իր տեղեկութիւնը, այս անգամ Յայգալույս հատորին «Յառաջարան — Ռուբէն Զարդարեան (1874—1915)» խորագրուած մուտքին մէջ, կը յարոնուի. «Ռ. Զարդարեան արտօնատէրը կը դառնայ Ազդակ գրական շարաթաթերթին» (էջ 6—7):

Նախ եւ առաջ՝ Ազդակը, ինչպէս թերթի ճակատին գետեղուած անունին տակ բնորոշուած է, «գրական, հասարակական, քաղաքական» շարաթաթերթ է: Թերթին ճակատին նոյնպէս յիշատակուած է խմբագրական կազմին անունները. «Խմբագիրներ՝ Գ. Բարսեղեան, Տիկին Զ. Եսայեան, Վ. Թաթուլ, Շ. Մխաթեան»: Իսկ խմբագիրներու անուններուն վրայ, աւելի մեծ տառերով՝ «Համակրողներ՝ Է. Ակնունի, Ա. Ահարոնեան, Ա. Եարճանեան, Ռ. Զարդարեան, Ս. Զաւարեան, Յ. Շահրիկեան, Բիէր Քիյար»:

Ա. Եարճանեանի անունը կը շարունակէ մնալ մինչեւ 15րդ համարը (3 Ապրիլ 1909): Միւս անունները՝ մինչեւ 31րդ համարը (31 Յուլիս 1909): Խըմբազիրներուն անունները կը մնան մինչեւ 26րդ համարը (26 Յունիս 1909):

Ազդակի արտօնագիրը առնուած է Ալեքսան Միսաքեանի անունով, որուն անունը կը յիշատակուի իւրաքանչիւր համարի վերջին էջին վրայ: Իսկ վերջին երեք համարներուն (թիւ 38-40) մէջ, «որպէս պատասխանատու-տնօրէն»՝ կը հանդիպինք Շաւարշ Միսաքեանի անունին²⁷:

Ուրեմն, ինչպէս ականյայտ կը դառնայ վերեւի մանրամասնութիւններէն, Ռ. Զարդարեան չէ եղած Ազդակ շաբաթաթերթի հիմնադիր կամ «արտօնատէր», այլ՝ որպէս երէց եւ յարգուած ընկեր, հանդիսացեր է քաջալիրող երիտասարդ ընկերներու նախաձեռնութեան, ատենը անգամ մըն ալ՝ գործնական ձեւով, այսինքն՝ յօդուածներ ստորագրելով²⁸:

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, ՅՈՒՇԵՐ ԵՒ ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ

Ծայգալոյսի նորագոյն հրատարակութեան «Մատենագիտութիւն»ի այս բաժինը՝ «Ուսումնասիրութիւններ, Յուշեր եւ Ակնարկներ» խորագրուած եւ տարածուած վեց էջերու վրայ (434-440), թէեւ տպաւորիչ կը թուի ըլլալ, սակայն, դժբախտաբար, անկէ դուրս կը մնան շատ կարեւոր եւ կենսական աղբիւրներ, որոնք թանկագին վկայութիւններ կը բովանդակեն Ռուբէն Զարդարեանի կեանքին ու վաստակին հայրդ: Այստեղ կատարուող յաւելումները, որքան որ ալ տպաւորիչ ու բազմաթիւ, տակաւին ամբողջական չեն:

* Ա.Վ.Մ., «Խեղդուած Հարսին Հետ Ուրիշներ Ալկան», Երիտասարդ Հայաստան, 1909, թիւ 21 (Դեկտ. 14):

Ռ. Զարդարեանի դէմ գրուած յօդուած մը, որուն մէջ կ'արծարծուին Խարրերդի մէջ պատահած տխուր դէպքեր:

* Ազատեան Դարե՛հ, «Գրական Ուղիներու Վրայ», Հայրենիք ամսագիր, Ժ. տարի, թիւ 7 (Մայիս 1932), էջ 120-128:

Յօդուածին սկիզբը՝ Դ. Ազատեան բարձր կը գտնահատէ Ռ. Զարդարեանի գրական արժանիքները: «Արուեստագէտ է ամէնէն առաջ իր լեզուով» (էջ 120), կը գրէ ան:

* Ազատունի, «Մեր Կորուստները - Արձակագիրներ», Նաւասարդ ամսագիր, Նոր շրջան, Ա. հատոր, Ժ.-ԺԲ. պրակ (Սեպտեմբեր-Նոյեմբեր 1924), էջ 299-300:

Ազատունի առանձին բաժինով կ'անդրադառնայ Ռ. Չարդարեանի (էջ 300):

• Անդրէասեան Արտաշէս, Ուրուագիծ Հայոց Պատմութեան եւ Հայկական Մշակոյթին, Պոսթրն, 1968:

Յիշեալ գիրքին 379րդ էջին մէջ կայ Ռ. Չարդարեանի կեանքին ու գրական գործունէութեան հակիրճ բնութագրումը:

• Ասատուր Հրանդ, «Մեր Կեանքէն», Մասիս, 41րդ տարի, թիւ 3967 (19 Սեպտեմբեր 1892), էջ 198—200:

Հ. Ասատուր կը մէջբերէ Ռ. Չարդարեանի Խարբերդէն ուղարկած գրութենէն Գարեգին Պեչկէօթիւրեանի վերաբերող գնահատական խօսքեր: Հ. Ասատուր նաեւ կը յայտնէ թէ Չարդարեան Մասիսի ղրկած է վաղամեռ բանաստեղծին հատուկտոր գրուածքներ, որոնցմէ «Սրինգ»ը կը տպէ ամբողջութեամբ (էջ 200):

• Արմէն, «Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը Պալքաններու Մէջ (Ընկ. Ասատուր Պետիկեանի Յուշերը)», Հայրենիք ամսագիր, ԺԱ. տարի, թիւ 12 (Հոկտեմբեր 1933), էջ 99—110, ԺԲ. տարի, թիւ 1 (Նոյեմբեր 1933), էջ 120—128:

Բազմաթիւ ակնարկութիւններ կան Ռ. Չարդարեանի եւ անոր խումբագրած Ռազմիկ թերթին մասին (տես՝ թիւ 12, էջ 102, 108—110, ԺԲ. տարի, թիւ 1, էջ 120, 124):

Բազմաթիւ հետաքրքրական տեղեկութիւններէ անկախ՝ բաւականին յուզիչ վկայութիւն մը կ'արձանագրէ յուշագրողը Չարդարեանի տնտեսական աննախանձելի դրութեան մասին. «Օսմանեան Մահմանադրութեան հռչակումով... ընդհանուր հոսանքին հետ, Պոլիս անցաւ նաեւ Ռազմիկի խմբագիր եւ Պալքանի շրջանի գործիչ ընկեր Ռուբէն Չարդարեան: ...Երբ երթար Պոլիս, պայմաններու իսկ բերումով շփում պիտի ունենար պետական եւ այլ քաղաքական ղեկավար շրջանակներու հետ: Այդ բանին համար սակայն հազուստ—կապուստ չունէր: Ուստի հարկ եղաւ, որպէս զի ընկեր Ասպետ իր սեւ հագուստները տրամադրէ անոր: Չարդարեան իր ընկերոջ հագուստը հետն առած՝ գնաց Պոլիս, ետքը հազուստը վերադարձուց, երբ հնարաւորութիւն ունեցաւ ձեռք մը զգեստ կարել տալու»: Հայրենիք, ԺԲ. տարի, թիւ 1 (Նոյեմբեր 1933), էջ 124):

Որեւէ մեկնարանութեան կարօ՞տ են վերոյիշեալ տողերը:

• Ասմարեան Լեւոն, Վահան Թէրեւան — Կեանքը եւ Ստեղծագործութիւնը, Երեւան, 1971:

Գիրքին ներածութեան մէջ (էջ 12—13), Լ. Ասմարեան կ'անդրադառ-

նայ Ռ. Զարդարեանի «Մեր Բանաստեղծութիւնը» յօդուածին (Արեւելեան Սանույ, 1902, էջ 521), զոր կը նկատէ «Վաղուան Գրականութեան» բանավէճին շարունակութիւնը:

♦ Գանարեան Գէորգ, Յուշեր եւ խոհեր, Պէյրութ [1961]:

Ռ. Զարդարեանի խմբագրած Ազատամարտ օրաթերթի նախկին գրաշարներէն հանդիսացող Գ. Գանարեան ի միջի ալոց կը գրէ Զարդարեանի մասին (էջ 87):

♦ Զարդարեան Հրաչ, «Իննսունամեակ Մննդեան Ռ. Զարդարեանի», Անդաւատան, պարբերական գրականութեան եւ արուեստի (խմբ. Բ. Թօփալեան), 1964, թիւ 15, էջ 9—11:

♦ Զարդարեան Վ[երոն] Ռ., «Ռուբէն Զարդարեանի Զերբակալութիւնը», 1915—Աղէտ եւ Վերածնունդ հատորէն, հեղինակ՝ Աղէտէն Վերապրողներ, Փարիզ, տպ. Արաքս, 1952, էջ 334—342: էջ 337՝ Զարդարեան ընտանիքին խմբանկարը:

Զափէն աւելի հետաքրքրական է այս պարագան: Ռուբէն Զարդարեանի մասին վկայութիւններ կը հաւաքուին ծանօթ թէ անծանօթ մտաւորական անձերէ, ժամանակակից եւ ոչ—ժամանակակից հեղինակներէ եւ մոռացութեան կը տրուի ամէնէն վաւերական վկայութիւններէն մէկը, որ կը պատկանի նահատակ գրագէտին կնոջ՝ Վերոն Զարդարեանին: Ո՞վ կրնայ աւելի ճիշդ ու առարկայական վկայութիւն տալ Ռուբէն Զարդարեանի ձերբակալութեան հետ առնչուած մանրամասնութիւններու մասին: Տիկին Զարդարեան, իր չափահաս եւ անչափահաս զաւակներուն հետ, ականատես վկան էր եղած իր ամուսինին ձերբակալութեան, անոր նախորդած եւ յաջորդած պարագաներուն: Իսկ 1915—Աղէտ եւ Վերածնունդ հատորը, «Աղէտէն Վերապրողներ»ու վկայութիւններով, առաջին եւ հազուադիւտ աղբիւրներէն է, որուն հարկ է որ զիմէ իւրաքանչիւր պըրպտող՝ Եղեռնի հետ առնչուող հարցերով:

♦ Էսաճանեան Լեւոն, «Ռուբէն Որբերեան», Հայրենիք ամսագիր, ԺԱ. տարի, թիւ 3, Յունուար 1933, էջ 123—127:

Կը խօսուի երկու Ռուբէններուն (Որբերեան եւ Զարդարեան) մտերմութեան, եւ Զարդարեանի՝ Որբերեանի վրայ ունեցած բարերար ազդեցութեան մասին: Մէջբերումներ կան երկուքին միջեւ փոխանակուած նամակներէ:

♦ Թիւրքահայ Աղէտը. Պատմական փաստաթուղթեր. Ա. Տեղեկա-

զիր Տէր Մ[աղաքիա] Արքեպիսկոպոս Օ[րմնանեանի], հրատարակեց Հայկ Աճեմեան, էջմիածին, 1919:

Այս գիրքին զոյգ էջերը (էջ 12—13) կը խօսին Ռ. Չարդարեանի մասին:

* Թաշճեան Ն.Տ.Մ., «Կրթական Շարժում Մը — Յուշեր Մեզրէի (Խարբերդ) Կեդրոնական Երկսեռ Վարժարանէն», Հայրենիք ամսագիր, Լ. տարի, թիւ 9 (Յուլիս 1930), էջ 109—119:

Թաշճեան կը ընդհանրէ Ռ. Չարդարեան կրթական մշակը: Յօդուածին հետ կը տրուին շրջանաւարտներու եւ ուսուցիչներու խմբանկարներ (էջ 116—117), որոնց մէջ կայ նաեւ Ռ. Չարդարեան: Հետաքրքրական նորութիւններ կան Չարդարեանի մասին: Ան զանազան առիթներով գրած է բանաստեղծութիւններ: Անոնցմէ մէկը գրուած է աւարտող աշակերտներուն համար, եւ երգի վերածուած՝ երգուած է ամավերջի հանդէսներուն. «Անցած օրեր, ինչո՞ւ դուր...» (էջ 115): Բարձրագոյն կարգերէն զատ, մանկապարտէզի աշակերտներն ալ Չարդարեանի ուշադրութեան կ'արժանանան: Անոնց համար ալ յատուկ բանաստեղծութիւններ կը գրէ: Օրինակ՝

Երանի՛ ձեզ, ո՛վ ծաղիկներ,

Որ ձեր լեզուն մարդ չի գիտեր...

Թաշճեան կը յայտնէ նաեւ այլապէս հետաքրքրական մանրամասնութիւն մը. «1902ին, աղջկանց վարժարանի ընթացաւարտներու ամավերջի հանդէսին համար Չարդարեան պատրաստած էր գողտրիկ ներկայացում մը, որուն մէջ հայ իգական սեռը երեւան կու գար կրթութեան եւ ուսման նախանձախնդիր իր զգացումով եւ զոհողութեան ոգիով»:

* Թոքաճեան Մկրտիչ, «Յուցական Գործունէութիւն», Հայրենիք ամսագիր, ԼԼ. տարի, թիւ 9 (Սեպտեմբեր 1960), էջ 72—84:

Այս գրութեան մէջ՝ Ասլան կուսակցական ծածկանունով կը յիշատակուի Չարդարեան: Անոր Խարբերդէն Իզմիր փոխադրուիլը, հոն հաստատուիլը, ապա՝ տունին խուզարկութիւնն ու գրագէտին 15օրեայ բանտարկութիւնը կը նկարագրուին այս յօդուածով:

Թոքաճեան Մ., «Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը Իզմիրի Մէջ», Հայրենիք ամսագիր, ԺԴ. տարի, թիւ 9 (Յուլիս 1936), էջ 138—146, թիւ 10 (Օգոստոս 1936), էջ 127—138, թիւ 11 (Սեպտեմբեր 1936), էջ 104—114:

Ինչպէս ծանօթ է, Ռ. Չարդարեան Խարբերդէն գալով 1904—1905 թուականներուն կը մնայ Իզմիր ու Մանիսա: Թոքաճեան կը նկարագրէ Չարդարեանի Իզմիր գալը, Մանիսայի վարժարանին տեսուչ կարգուիլը

(թիւ 9, էջ 144), ապա անոր իզմիրէն փախուստն ու Յիլիպէ հաստատուելով՝ «սկսաւ հրատարակել մեր օրկանը՝ Ռազմիկ թերթը» (թիւ 10, էջ 127—128):

• Հ. Համբ., «Մատենախօսական — Բանբեր Գրականութեան եւ Արուեստի, Ա. գիրք», 1903, Հանդէս Ամսօրեայ, 1903, էջ 383—384:

Զարդարեանի «Սեւ Հաւը Կանչեց» պատմուածքը, լոյս տեսած գրախօսուող «Բանբեր...»-ին մէջ, դրուատանքի կ'արժանանայ:

• Հայկ. Վահէ (աշխատասիրեց եւ կազմեց), Խարբերդ եւ Անոր Ոսկեղէն Դաշտը, Նիւ Եորք, 1959, էջ 442—449:

Ա.Տ. Խաչատուրեան թէեւ օգտագործեր է Վահէ Հայկի կազմած այս հատորը՝ յիշատակելով Զարդարեանի նուիրուած կենսագրականն ու «Հօրենական Տուն» գրութեան արտատպումը (էջ 1082—1083), սակայն իր ուշադրութենէն վրիպեր են նոյն հատորին 442—449 էջերը, որոնց մէջ կը ներկայացուին «Մեզիրէի Կեդրոնական Վարժարանը», «Կեդրոնականը», «Մեզիրէի Հայկական Ծեմարանը» խորագրուած գրութիւնները, ուր կը մանրամասնուի Զարդարեան կրթական մշակին վաստակը: Տպուած է նաեւ երեք խմբանկար, որոնց մէջ ներկայ է Զարդարեանը, ինչպէս նաեւ տրուած է անոր առանձին լուսանկարը:

• Հայկ Վահէ, «Տեսակցութիւն Մը Ռ. Զարդարեանի Հետ (Իր Զերբակալութենէն Քանի Մը Օր Առաջ)», Չարթօնք օրաթերթ, 13—19 Օգոստոս 1965:

Ա. Տէր Խաչատուրեան յիշատակած է այս գրութիւնը՝ անոր հանդիպած ըլլալով Վահէ Հայկի Լուսաւոր Դէմքեր Մեր Օրերուն Վրայ (Պէյրութ, 1972) հատորին մէջ: Յիշատակած է նաեւ անոր Նայիրիի մէջ արտատպումը (ԻԱ. տարի, 1974, թիւ 34 եւ թիւ 35, էջ 4—5): Մինչդեռ, խնդրոյ առարկայ գրութիւնը առաջին անգամ լոյս տեսած է Չարթօնք օրաթերթի 1965 թուականի Օգոստոսի 13—19 երկարող թիւերուն մէջ: Այս առիթով Չարթօնքի խմբագրական ծանօթագրութիւնը կ'ըսէ. «Այս հատուածը մէկ գլուխն է «Իմ Ուղեւորութիւնս Մահուան Հետ» ձեռագիր հատորին, որուն մէջ կ'ամփոփուին հեղինակին մահամերձ արկածները, Խարբերդէն փախուստը, տանջալից ապրումները մեր Մեծ Եղեռնի դժոխարեւ տարիներուն, 1915—1920» (Չարթօնք, 13 Օգոստոս 1965, էջ 2):

• Հիւսեան Մինաս, Մեծ Եղեռնի Չոն Գրողներ, Երեւան, 1965:

Ընդհանուր ակնարկէն անկախ, Մ. Հիւսեան առանձին էջերու մէջ (էջ 29—32) կը խօսի Զարդարեանի կեանքին ու գործին մասին:

Ճանաչեան Մեսրոպ, Պետրոս Դուրեան Դար Մը Ետք, Հայագիտական Մատենադարան Բազմալիւ, Թիւ 5, Վենետիկ, Սբ. Ղազար, 1974:

Պ. Դուրեանի նուիրուած այս մեկնադրութեան մէջ, Մեսրոպ Վրդ. Ճանաչեան կու տայ Արփիարեանի եւ Չարդարեանի կարծիքները Դուրեանի մասին (էջ 49–51): Մասնաւորապէս Մեղրագետի Ե. գիրքէն Դուրեանի վերաբերող մասերը օգտագործուած են:

• Ճիգմեճեան Մանուկ Գ., «Ռուբէն Չարդարեան», Խարբերդ եւ Իր Չաւակները, Ֆրեզնօ, 1955, էջ 584:

Կը տրուին Ռ. Չարդարեանի կենսագրութիւնն ու լուսանկարը: Նոյն Հատորին մէջ՝ «Պուտ Մը Չուր»ը (էջ 651–653), արտատպուած՝ Մեղրագետին: Նմանապէս՝ խմբանկարներ Մեղրէի Կեղրոնական վարժարանի շրջանաւարտներու եւ ուսուցիչներու, որոնց մէջ նաեւ Ռ. Չարդարեան (էջ 355, 356):

• Մասիկեան Չ., «Թէ Ինչպէս Ինչպէս Մեր Հերոս—Մտաւորականները», Վերածնունդ, Կիսամսեայ Հանդէս, 1919, Գ. տարի, Թիւ 14, էջ 229–233:

Ամփոփ գիծերով կը տրուի արուի արքայազն Վալմտաւորականներուն (Չօհրապ, Վարդգէս, Ակնունի, Չարդարեան, Խաժակ, Տաղաւարեան) անցքը Գոնիայէն. նաեւ՝ անոնցմէ իւրաքանչիւրին յօդուածագիրին վրայ թողուցած տպաւորութիւնը:

• Յարութիւնեան Արտաշէս, «Ինչպէս կը Փճանան», Մասիս շաբաթաթերթ, 49–րդ տարի, Թիւ 36 (2 Դեկտեմբեր 1900), էջ 567–568:

Կ'ակնարկուի Հայ գրագէտներու՝ Թլկատինցիի, Չարդարեանի եւ որբիչներու հրատարակուելու դժուարութիւններուն եւ մեկենասներու պակասին մասին:

• Շահանդուխտ, «Ռուբէն Չարդարեան», Այգ օրաթերթ, ԺԳ. տարի, Թիւ 3748 (24 Ապրիլ 1965), էջ 2:

• Որբերեան Ռուբէն, «Իմ Առաջին Հրատարակութիւնս», Մասիս, 49րդ տարի, Թիւ 8 (19 Փետրուար 1900), էջ 116–117:

Որբերեան, ի միջի այլոց, կը վկայէ Ռ. Չարդարեանի հետ իր հանդիպումին ու սրտակցութեան մասին: «Ատենի մը Համար երկուորեակներ էինք կարծես», կը գրէ ան:

• Զօպանեան Արշակ, Թլկատինցիին եւ Իր Գործը, Յառաջարան

«Թլկատինցին եւ Իր Գործը» հատորին (Պոսթոն, 1927, էջ ԺԵ-ԿԱ):

Բազմաթիւ ակնարկութիւններ Չարդարեանի մասին: Արագ բաղդատական մը՝ Թլկատինցիի եւ Չարդարեանի արձակին միջեւ (էջ ԼԳ):

Նոյնը՝ Նոր Գիր բաժնետիրութիւնի նուիրուած համարին մէջ (1950, ԺԲ. հատոր, թիւ 3-4), «Վկայութիւն Մը» խորագիրով: Երկրորդ պարագային, Զօպանեանի վերոյիշեալ յառաջաբանը թէեւ տրուած է յապաւումներով, սակայն պահուած է Չարդարեանի վերաբերող մասը (էջ 205-206):

• Պատրիկ Առաքել, Հանայնապատկեր Հայ Մշակոյթի, Գահիրէ, 1946:

Յիշեալ գիրքին մէջ, «Գաւառական Գրականութիւն» խորագիրին տակ, ներկայացուած է նաեւ Ռուբէն Չարդարեանը (էջ 205):

• Պարսամեան Մկրտիչ, «Դէպի Կեանք...», Շանք, 1919, Գ. տարի, թիւ 12, էջ 140-141, թիւ 14, էջ 165-66, թիւ 19, էջ 225-26, թիւ 21, էջ 248-49, թիւ 23, էջ 272-73:

Յօդուածաշարքը նուիրուած է հեղինակին՝ Պարսամեանի ուսուցիչ Փրոֆ. Խաչատուրեանի ողիսականին՝ Եղեռնի օրերուն. արտոր, փախուստ, թաքստոց, եւն.: Յօդուածաշարքի առաջին մասով կը նկարագրուի Խաչատուրեանին ու անոր տունը գտնուող Չարդարեանին, Ակնունիին, Խաժակին, Շահրիկեանին եւ ուրիշներու ձերբակալութեան մանրամասնութիւնները: Վերջին մասին մէջ, Մ. Պարսամեան կը յայտնէ թէ Փրոֆ. Խաչատուրեանի թելադրութեամբ ինք գերմաներէնի կը թարգմանէ Հայ արգի գրականութենէն էջեր, ի շարս որոնց «Ով Որ Սուլթան Մը ունի Իր Հոգիին Մէջ»ը: «Այդ ձեռագիրները գերման փոքրիկ մտաւորական շրջանակի մը ուշադրութիւնը գրաւեցին», կը գրէ Պարսամեան (էջ 273):

Մ. Պարսամեանի վերոյիշեալ յօդուածաշարքին Ա. մասը, որ խորագրուած է «Նգովքի Գիշերը», արտատպուած է Պէյրութի Նայիրի շարաթաթերթին մէջ «Մոսկուսի Գիշերը» խորագիրով (տես՝ Նայիրի, ԺԲ. տարի, թիւ 48-50 [24 Ապրիլ 1965], էջ 22):

• Պէրպէրեան Ռեթէոս, «Պատասխաններ», Մասիս, 50րդ տարի, թիւ 19 (12 Մայիս 1901), էջ 289-294:

«Վաղուան Գրականութիւնը» նիւթին շուրջ արծարծուած տեսակէտերու փոխանակութեան գծով՝ Ռ. Չարդարեանի «Մեր Պահանջը Ի՞նչ է» (Մասիս, 1901, էջ 249-252) եւ Արտաշէս Յարութիւնեանի «Գրական Խնդիրը եւ Ռեթէոս էֆ. Պէրպէրեան» (Մասիս, 1901, էջ 217-221) զոյգ յօդուածներուն առիթով եւ որպէս անոնց պատասխան՝ գրուած է Ռ. Պէրպէրեան:

նի վերոյիշեալ յօդուածը:

• Պօյաճեան Յովհ., «Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը Իզմիրի Շրջանին Մէջ», Հայրենիք ամսագիր, 1957, ԼԵ. տարի, թիւ 1 (Յունուար), էջ 83—92:

«Տուրէն Զարդարեանի Զերբակալութիւնը» ենթատրագրին տակ տրուած են Զարդարեանի Իզմիրի մէջ ենթարկուած հետապնդումին եւ ձերբակալութեան մանրամասնութիւնները (էջ 91—92):

• Սասունի Կարօ, «Հորիզոնէ Հորիզոն», Բազին ամսագիր, 1973, թիւ 12, էջ 22—30:

Յօդուածագիրը կ'անդրադառնայ Կ. Պոլսոյ մէջ Զարդարեանի եւ այլոց հետ իր հանդիպումներուն:

• Միմքեշեան Եղուարդ, Ջահակիքները, Կ. Պոլիս, 1973:

«Թլկատինցին» գլուխին մէջ (էջ 153—175), Միմքեշեան կ'անդրադառնայ Զարդարեանի՝ որպէս Թլկատինցիի աշակերտը եւ առաջին պտուղը (էջ 159) եւ ապա՝ երկուքին միջեւ գոյութիւն ունեցող վէճին մասին, ինչպէս նաեւ Թլկատինցիի մահուան սուտ լուրին առիթով Զարդարեանի Ռազմիկի մէջ ստորագրած ուշադրաւ գրութեան (էջ 172—173): Նոյնը նախապէս լոյս տեսած էր Մարմարա օրաթերթին մէջ:

• Ստեփանեան Կարապետ, «Յուրեր եւ Իր Քննադատները», Արեւելեան Մամուլ, 1902, թիւ 18, էջ 776—782:

Կը քննադատուին յատկապէս Ռ. Զարդարեանի՝ Միպիլի Յուրեր հատորին շուրջ կատարած գնահատումները: Նաեւ՝ Արտաշէս Յարութիւնեանի եւ Յ. Գազանճեանի տեսակէտերը:

• Վրացեան Ս., Կեանքի Ուղիներով. Դեպքեր, Դէմքեր, Ապրումներ, Գահիրէ, 1955, էջ 143—161:

Վերոյիշեալ գիրքին «Մեծ Եղեռնի Նախօրեակին» խորագրուած բաժինին մէջ, Ս. Վրացեան կը նկարագրէ զէպի Կարին խմբային երթը՝ մասնակցելու համար Հ. Յ. Դաշնակցութեան Ութերորդ Ընդհ. ժողովին: Խումբին մէջ են նաեւ Զարդարեան, Ակնունի, Ռոստոմ եւ ուրիշներ: Կը ներկայացնէ նաեւ Ընդհ. ժողովին տիրող մթնոլորտը: Բազմաթիւ ակնարկութիւններ կան Զարդարեանի վերաբերող: Տրուած է նաեւ խմբանկար մը Ռ. Զարդարեան, Ռոստոմ եւ Ակնունի (էջ 159):

• Փափագեան Վահան [Կոմս], Իմ Յուշերը, Հ.Բ., Պէյրուիթ, 1952:

«Յեղափոխական Գործիչները եւ Մտաւորականները» թ. գլուխին

տակ՝ Վ. Փափազեան կը ներկայացնէ նաեւ Ռ. Չարդարեանէն կրած տպաւորութիւնները Ազատամարտի շրջանին: Ան կը գրէ. «Չէր սիրեր անվերջ ժողովներու երթալ: ...Մոլեռանդ պաշտպանն էր հայ լեզուի, անոր ճոխացման եւ մաքրութեան» (էջ 56):

• Վիգէն [Ջապէլ Եսայեան], «Գրագէտի Մը Յիշատակները (Թերթօն)», Հայաստան եռօրեայ, Սոֆիա, Ա. տարի, թիւ 48-57 (Օգոստոս 26-Սեպտեմբեր 26, 1915):

«Յիշատակներ»ուն սկիզբը՝ Պուլկարիա ապաստանած Զ. Եսայեան կ'անդրադառնայ իր Պոլիս գտնուած վերջին օրերուն Ազատամարտի խրմբագրատան եւ յոռետես Ռ. Չարդարեանին տրուած վերջին այցելութեան:

• Յեմինիսթ, «ԲացՆամակ Ռուբէն Չարդարեանին (Ազգ. Երեսփոխան)», Կապոշ, Բ. տարի, թիւ 303 (1/14 Յունուար 1910), էջ 2:

• Bezdikian Ohannes, "Our Martyred Intellectuals", Մենք, պարբերաթերթ Հայ Մշակութային Միութեան, Նիւ Եորք, 1975, Ա. տարի, թիւ 2 (Ապրիլ), էջ 45-50:

Ընդհանուր մուտքէ մը ետք՝ յաջորդաբար կը ներկայացուին Դանիէլ Վարուժանի, Սիւսանթոյի, Գրիգոր Զօհրապի, Ռուբէն Չարդարեանի (էջ 49) եւ Ռուբէն Սեւակի կենսագրութիւններն ու անոնց գրական վաստակը:

• Mardirossian Eduard, "1974-Centenaire de la Naissance de... Roupen Zartarian", Հայաստան, Օրկան Հ.Յ.Դ. Նոր Սերունդ Ուս. Միութեան, Փարիզ, 1974, Նոր շրջան, թիւ 53, էջ 5: Կենսագրութիւն:

ՌՈՒԲԷՆ ՉԱՐԴԱՐԵԱՆԻ ԶՕՆՈՒԱԾ ԳԵՂԱՐՈՒԵՍԱԿԱՆ ԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

«Մատենագիտութիւն Ռուբէն Չարդարեանի» այս բաժինին մէջ տրուած են հայ հեղինակներու կողմէ Ռ. Չարդարեանի ձօնուած գեղարուեստական գրութիւններու ցանկ մը: Ընդամէնը՝ 11 գրութիւն: Այստեղ կը տրուին յաւելեալ 4 գրութիւններ եւս, իսկ կը կատարուի նաեւ սրբագրութիւն մը:

• Սիւսանթօ, «Ըմբոստացումի Խօսքեր, Դ.— Սուրիս Կայծերուն Առջեւ», Էփտահարին, Ռազմիկ (Յիլիպէ), 1906, թիւ 33 (Փետրուար 11), էջ 1:

Յետագայ հրատարակութիւններուն մէջ «Էփտահարին» ձօնագրութիւնը չկայ:

Այս առիթով՝ Ռ. Չարդարեան Ֆիլիպէէն գրուած Մարտի 6/19 1906 թուակիր նամակի մը մէջ կը գրէ Սիամանթոյին. «...Քանի մը շարաթներէ ի վեր բացակայ էի Ֆիլիպէէն...», այս իսկ պատճառով չի կրցայ շնորհակալութիւն յայտնել Չեզի այն հիանալի քերթուածին համար, որը ինծի ձօնելու ազնուութիւնն ունեցած էիք»²⁹:

• Սիամանթօ, «Կամքի Իրիկուններ, Բ.— ԹճՊ Չօրութիւնը Չեզ Խօսի», Զօհրապին եւ Չարդարեանին, Բազիմ (Յաւելուած Ազատամարտի), 1911, թիւ 3(75) (29 Դեկտեմբեր), էջ 2—3:

• Հր. Ալեանաք, «Ծաղրածուն», Ռ. Չարդարեանին, Ազատամարտ շարաթաթերթ, 1911, Ա. տարի, թիւ 37 (Մարտ 27/9 Ապրիլ), էջ 585—87:

• Հմայեակ Մտթէոսեան, «Պիտի Արթնայ Քարանձաւին Մեռելը», ՌՌԻԲէՆ ԶԱՐԴԱՐԵԱՆԻ յիշատակին, Շանք (Կ. Պոլիս), 1919, Դ. տարի, թիւ 37, (12 Յուլիս), էջ 427—28:

• Իսկ Վահան Նաթալիի վերագրուած «Շանթեր — Դէպի Հոն...», Էփտահարին, Ռազմիկ, Ա. տարի, թիւ 45 (Մարտ 29, 1906), էջ 1), գրուած է Շահան Նաթալիի կողմէ:

«ԲԱՆԵՐ, ԲԱՆԵՐ, ԻՆՉ ԲԱՆԵՐ»

Ռ. Չարդարեանի վերոյիշեալ գիրքին մասին Ա. Տէր Խաչատուրեան կու տայ ազօտ բացատրութիւն մը. «...Պատրաստած է իրագիտութեան դասագիրք մը՝ Բաներ, բաներ ինչ բաներ, որ անյայտացած է» (էջ 398): Տէր Խաչատուրեան, որ իր տեղեկութիւնը կը քաղէ Յ. Ճ. Սիրունիի մէկ յօդուածէն, կը մէջբերէ հետեւեալ տողերը. «...Յանձնուած արդէն մամուլին եւ մասամբ ալ տպուած, աղէտը ընդհատեց տպագրութիւնը, եւ լոյս տեսած պրակները զացին յետոյ նպարավաճառներու կրպակը»³⁰:

Մինչդեռ բազմաթիւ աղբիւրներ աւելի կը յստակացնեն Չարդարեանի գործին բնոյթն ու ճակատագիրը: Տէր Խաչատուրեանի իսկ կողմէ օգտագործուած Հրաչ Չարդարեանի մէկ յօդուածը կու տայ յաւելեալ տեղեկութիւններ: Արդարեւ, որդի Չարդարեանը երբ կը նկարագրէ թուրք ստիկանութեան կողմէ իրենց տան խուզարկութիւնը եւ հօրը ձեռագիրներուն բանագրաւումը, կը հայթայթէ նաեւ հետեւեալ մանրամասնութիւնը. «Նոյն խորխորատը նետուեցաւ՝ նաեւ իրաւագիտութեան ամբողջական դասագիրքին ձեռագիրը — Բաներ, Բաներ, Բաներ, Ինչ Բաներ

— որմէ գլուխներ տպուած էին արդէն, այդ շրջանին Պոլսոյ Համալսարանէն հայ ուսանողներու կողմէ — Ջոհական եւ իր ընկերները — հրատարակած ամսագիրին մէջ»³¹։

Արդարեւ, 1914 թուականի Մայիսի 1ին, Պոլսոյ մէջ լոյս կը տեսնէր Հայ Դպրոց մանկավարժական ամսաթերթը։ Հայ Դպրոցը լոյս կը տեսնէ 3 թիւ։ Մեր տրամադրութեան տակ կը գտնուին անոր առաջին երկու թիւերը։ Երկրորդ թիւին մէջ, որ լոյս տեսած է 1914 թուականի Յունիսի 1ին, «Տիպար Դասեր» ընդհանուր խորագրին տակ կը տրուին իրագիտական եւ աշխարհագրական երկու դասեր։ Իրագիտական դասը՝ «Գոյները» խորագիրով եւ «Դ-Յ տարեկան տղայոց յատուկ», կը կրէ Ռուբէն Զարդարեանի ստորագրութիւնը։ Գրութեան տակ տրուած է հետեւեալ ծանօթագրութիւնը։ «Հեղինակին հրատարակելի իրագիտութենէն»³²։ «Գոյները» «Տիպար Դասեր»ուն երկրորդը կը հանդիսանայ։ Նոյն մանկավարժական ամսաթերթին Ա. թիւին մէջ տրուած է «Տիպար Դասեր»ուն առաջինը՝ «Մատիտ»ի մասին, («Նախակրթարանի Ա. Դասարանին յատուկ»)՝³³։ Առաջին դասը տրուած է անստորագիր։ Սակայն, նկատի ունենալով որ երկու դասերուն ալ ոճն ու մատուցման եղանակը յար եւ նման են, հարցապատասխանի (ուսուցիչ—աշակերտ) մեթոտով, կարելի է հետեւցնել, թէ այդ երկուքին ալ հեղինակը նոյն անձն է՝ Ռուբէն Զարդարեանը։ Այս տեսակէտը կը զօրանայ եւ ընդունելի կը դառնայ «Հայ Դպրոց»ի Բ. թիւի ծանուցումներու բաժինին մէջ «Լուսաղբիւր» Հրատարակչական Ընկերութեան յայտարարութեամբ, որ կը յայտնէ, թէ «ՄԱՄՈՒԼԻ ՏԱԿ ԵՆ Եւ պատրաստ Յ14 Յուլիսին» Զարդարեանի ՄԵՂՐԱԳԵՏԻ Ե. գիրքը, Զ. գիրքը (Բ. տիպ.) եւ ԻՐԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ Ա. գիրքը։ Այս վերջինին մասին ծանուցումը կը մանրամասնէ. «Դարձեալ Պ. Ռ. Զարդարեանի, բոլորովին նոր ուղղութեամբ, ուր ուսուցիչ եւ աշակերտ տաք մտերմութեան մը մէջ են եւ ուր մանուկը կը ծանօթանայ իր շրջապատին՝ կենդանի պատմութիւններով եւ խօսակցութիւններով»³⁴։

«Լուսաղբիւր» Հրատարակչական Ընկերութիւնը արդեօք յարգե՞ց իր խոստումը՝ 1914ի Յուլիսին «պատրաստ» ունենալու իրագիտութեան խոստացուած գիրքը։

Պատասխանը կարելի է գտնել Յուլիսի սկիզբին Գր. Թորոսեանի (Կիլիկո) խմբագրութեամբ լոյս ընծայուող Կիլիկո երգիծաթերթին մէջ հրատարակուած Հայկ Կօչկակարեան գրատան ծանուցումին մէջ, որ կը կրէ «Դպրոցական Նոր Տարեշրջանին Համար Ամէն Տեսակ Դասագիրքեր» վերնագիրը։ Զանազան դասանիւթերու յատուկ դասագիրքերու ցանկին մէջ կարելի է կարդալ նաեւ հետեւեալը. «Գիտութիւն — Բաներ, Բաներ, Ի՛նչ Բաներ, Իրագ. Ռ. Զարդարեան, գինը՝ 4.5 դրշ.»։

Ուրեմն, նկատի ունենալով յիշատակուած այս մանրամասնութիւն-

ները, կարելի է վստահօրէն հաստատել, թէ Ռ. Զարդարեանի իրագիտութեան դասագիրքը, գէթ անոր Ա. գիրքը, ոչ միայն տպուած է, այլև վաճառքի ծանուցումն անգամ կատարուած է եւ վաճառքի դրուած Պոլսոյ գրափաճառատուններու մէջ: Տարբեր հարց, թէ ինչո՞ւ հրատարակուած ու վաճառքի դրուած այդ գիրքէն օրինակներ չեն հասած մեզի:

ԼԵՈՆԻՏ ԱՆՏՐԷՏԻ «ԵՕԹԸ ԿԱՍՈՒՎԱԾՆԵՐՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ»

«Թարգմանութիւններ Օտար Գրականութիւններէ» բաժինին մէջ Ա. Տէր Խաչատուրեան կը յիշատակէ Ռ. Զարդարեանի եւ Ռ. Դարբինեանի միատեղ կատարած թարգմանութիւնը Լէոնիտ Անտրէեւի Եօթը Կախումներու Պատմութիւնը վիպակին, որ 1891 թուականին առանձին հատորով լոյս կը տեսնէ Պոսթոնի մէջ: Ապա՝ կ'աւելցնէ. «Ռուբէն Դարբինեանն է որ լոյս ընծայած է այս գրքոյկը, քանի որ Ռ. Զարդարեան նահատակուած էր 1915ին: Ռ. Դարբինեան ոչ մէկ լուսարանութիւն տուած է գրքոյկին մէջ, սակայն մենք կ'ենթադրենք որ այս միասնաբար կատարուած թարգմանութիւնը եղած ըլլալու է 1910–1913ի միջեւ, երբ Ռ. Դարբինեան կը գտնուէր Պոլիս եւ մաս կը կազմէր Ազատամարտ օրաթերթի խմբագրական կազմին» (էջ 431):

Կրկին ենթադրութիւն, կրկին մօտաւոր բացատրութիւններ, երբ նոյնինքն Ռ. Դարբինեանը շատ յստակ տեղեկութիւններ կը հաղորդէ վերոյիշեալ թարգմանութեան եւ անոր հրատարակութեան մասին: Ան կը պատմէ. «Ազատամարտի խմբագրատան մէջ գրասեղանս Ռուբէն Զարդարեանի գրասեղանին ճիշդ դիմացն էր»: Ապա, կը նկարագրէ թէ ինչպէս ինք ռուսական գրականութեամբ հետաքրքրուող Զարդարեանի կը ծանօթացնէ ռուս գրողները: Զարդարեան կ'առաջարկէ Դարբինեանի թարգմանել Անտրէեւի գործերէն մէկը: Կը համաձայնին միատեղ թարգմանել: Ռուսերէնէ հայերէնի վերածողը կ'ըլլայ Դարբինեանը, իսկ թարգմանուածը գեղեցիկ հայերէնով ու ոճով կ'արտայայտէ Զարդարեանը: «Որոշեցինք թարգմանել ռուս հեղինակին «Եօթը կախումները»...: Բաւական մանրակրկիտ, բայց եւ ծայր աստիճան հաճելի աշխատանք մ'ըն էր այդ ոչ միայն լեզուական, այլև գեղարուեստական տեսակէտով: Այդ աշխատանքին արդիւնքը եղաւ գեղեցիկ թարգմանութիւնը «Եօթը կախումներ»ուն, որ առանձին գրքոյկով ալ լոյս տեսաւ Պոլսոյ մէջ, իսկ տարիներ յետոյ նաեւ Պոսթոնի մէջ՝ «Հայրենիք»ի հրատարակութեամբ»:

Այսպէս, Ռ. Դարբինեան ոչ միայն սպառիչ պատասխան կու տայ խնդրոյ առարկայ հարցին, այլև կը հաղորդէ նորութիւններ: «Առանձին գրքոյկով ալ լոյս տեսաւ Պոլսոյ մէջ: Դարբինեան Պոլիս կու գայ 1910 թուա-

կանի սկիզբը եւ կը հեռանայ 1912 թուականի Դեկտեմբերին, եւ ոչ թէ 1913 թուականին: Պոլիսէն միջանկեալ կը բացակայի քանի մը առիթներով: Ազատամարտ օրաթերթի խմբագրական կազմին մաս կազմելէ զատ, անոր կը յանձնուի նաեւ խմբագրութիւնը նորաստեղծ Ազատամարտ շաբաթաթերթին: «...«Ազատամարտ» շաբաթաթերթին միայն առաջին թիւն էր լոյս տեսած, երբ Պոլիս հասայ, եւ ինծի յանձնուեցաւ անոր խմբագրութիւնը, ինչպէս որ խոստացուած էր...»:

Զարդարեանի հետ սերտօրէն առնչուող այս վկայութիւնները լոյս տեսած են Ռ. Դարբինեանի Երկերուն մէջ³⁵:

Ռ. Դարբինեանի վերոյիշեալ յայտնութիւնները լոյս տեսած են նաեւ Հայրենիք ամսագիրին մէջ³⁶:

Իսկ այս բոլորին մէջ զարմանք պատճառողը այն է՝ որ Ա. Տէր Խաչատուրեան «Ուսումնասիրութիւններ, Յուշեր եւ Ակնարկներ» բաժինին մէջ ներկայացուցեր է այս աղբիւրը:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Ռուբէն Զարդարեան, *Յայգալոյս (Արշակ Էջեր)*, Հրատ. «Ասարճեան Գրական Մըրցանակ»-ի, քիւ 2, Անթիլիաս, տպ. Կարողիկոսութեան, 1978, 447 էջ: Այսուհետեւ՝ *Յայգալոյս*:
2. Կիլիկիոյ Կարողիկոսարանի զանազան հրատարակութիւնները («Ասարճեան», Դանիէլ Վարուժան», «Գեորգ Սեփիւնեցի» եւ «Խ. Գաբրիէան» գրական հիմնադրամներ) ընդհանրապէս նշուած ունին տուեալ գիրքին խմբագիրին անունը: Ռուբէն Զարդարեանի խնդրոյ առարկայ հատորին մէջ չէ նշուած այս պարագան:
3. Ռ. Իշխանեան, *Հայ Մատենագիտութեան Պատմութիւն*, Պրակ Ա, Երեսան, 1964, էջ 5:
4. Այստեղ կարեւորութեամբ հարկ է նշել, թէ կատարուած բոլոր սրբագրութիւններն ու յանդիմանները եղած են՝ նկատի ունենալով *Յայգալոյս*-ի հրատարակութեան (Անթիլիաս, 1977) տպագրութեան բուականը:
5. Տես՝ *Յայգալոյս*, «Մատենագիտութիւն» բաժինը (էջ 419-422):
Նախընտրելի է «տպագրութիւն» բառին տեղ օգտագործել հրատարակութիւն»ը, որովհետեւ Զարդարեանի տարբեր ժամանակներու լոյս ընծայուած բոլոր գիրքերն ալ զգալիօրէն կը տարբերին իրենց բովանդակութեամբ, եւ ուրեմն՝ նոյն գիրքին Ա. տպագրութեան, Բ. տպագրութեան եւ յաջորդներու հարց չկայ:
6. «Նահատակ Գրագետներու Բարեկամներ» մատենաշարի առաջին հրատարակած գիրքը, ինչպէս ծանօթ է, կը հանդիսանայ Ռ. Զարդարեանի *Անբողջական Երկերը* (Փարիզ, 1930), որուն «Ռուբէն Զարդարեան» խորագրուած կենսագրական ու մատենագիտական բնոյթի մուտքի յօդուածին մէջ՝ հրատարակիչները կը յայտնեն. «Պահապան զիցուիին իր առաջին ոտանատրոն է, որ Լեւոն զիցուիին վերնագրով նախապէս տպագրած է Միք. Շանտանճեանի *Մասիս* մէջ 1898-ին» (էջ 13): Հաւանաբար այստեղէն կը ծագի շփոթը Ա. Տէր Խաչատուրեանի եւ *Յայգալոյս*-ի նորագոյն հրատարակութեան հրատարակիչներուն՝ Զարդարեանի առաջին քերթուա-

- ծին արճնութեամբ: Այսպէս մտածել կու տան նաեւ Ա. Տէր Խաչատուրեանի պատրաստած մատենագիտութեան հետեւեալ տողերը. «ՊԱՀԱՊԱՆ ԴԻՅՈՒՀԻՆ... Ռ. Չարդարեանի առաջին տպագրուած քերթուածին բնագիրն է: Քերթուածը... յոյս տեսած է Միքայէլ Շամտանճեանի խմբագրած *Մասիս* կիսամսեայ հանդէսին մէջ Լեւրան Դիցուիին վերնագրով» (էջ 404):
7. Ռուբէն Որբերեան, *Յիշատակաց Ճաղիկներ*, Կ. Պոլիս, տպ. Նշան Կ. Պէրպէրեան, 1893, էջ 74:
 8. Տես՝ *Ճաղիկ*, Նոր շրջան, Ա. տարի, քի 25 (2 Մարտ 1891), էջ 7:
 9. Ն.Տ.Ա. Թաշճեան, «Կրթական Շարժում Մը – Յուշեր Սեզրէի (Խարբերդ) Կեդրոնական Երկսեռ Վարժարանէ»-ն, *Հայրենիք* ամսագիր, Ը. տարի, քի 9 (Յուլիս 1930), էջ 115, 118-119:
 10. Ռուբէն Չարդարեան, *Յայգալոյս*, կազմեցին, ծանօթագրեցին եւ խմբագրեցին՝ Վաղարշակ Նորենց եւ Սողոմոն Տարօնցի, Երեւան, 1959, էջ 355-364:
 11. *Նոյնը*, էջ 585:
 12. *Արեւմտահայ Գրողների Կամականի*, Երեւան, 1972, էջ 234-235: Այսուհետեւ՝ *Արեւմտահայ*:
 13. *Նոյնը*, էջ 235:
 14. *Նոյնը*, էջ 236:
 15. *Պատկի* եւ յարակից նիւթերու մասին տես՝ Սիմոն Վրացեան, *Կեանքի Ուղիներով*, Բ.Կ., «Մոսկուայում – «Պատկ» ժողովածուն», Պէյրուք, 1960, էջ 124-127, նաեւ՝ էջ 122-123:
 16. *Սկիւզ* ամսագիր գրականութեան եւ արուեստի, Պէյրուք, 1957, քի 1 (Յունուար), էջ 1-2:
 17. Տես՝ *Պատկ* գրական-գիտական ժողովածու, Մոսկուա, 1910, էջ 16-32:
 18. Ռ. Չարդարեան, *Յայգալոյս*, Երեւան, 1959, էջ 504:
 19. Արմէն, «Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը Պալքաններու Մէջ (Ընկ. Ասատուր Պետիկեանի Յուշերը)», *Հայրենիք* ամսագիր, ԺԱ. տարի, քի 12 (Հոկտեմբեր 1933), էջ 108:
 20. *Արեւմտահայ*, էջ 235:
 21. Տես՝ *Նիւթեր Հ.Յ. Դաշնակցութեան Պատմութեան Համար*, Գ. հոր. [1976], էջ 53ր եւ 194ա:
 22. *Արեւմտահայ*, էջ 255:
 23. Թեոդիկ, *Ամենուն Տարեցոյցը*, Դ. տարի, 1910, էջ 68:
 24. Արմէն, «Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը Պալքաններու Մէջ...», *Հայրենիք* ամսագիր, ԺԲ. տարի, քի 1 (Նոյեմբեր 1933), էջ 124:
 25. *Ժամանակ. Քառասնամեայ Յիշատակարան* (1908-1948), պատրաստեց՝ Թորոս Ազատեան, Պոլիս, 1948, էջ 110 եւ 129: Թորոս Ազատեան կը վկայէ. «Չարդարեան մինչեւ *Ազատամարտի* հրատարակումը, կանոնաւոր կերպով իր աշխատակցութիւնը կը բերէ [*Ժամանակի*ն], նիւթ ունենալով օրուան ամենէն հրատապ եւ այժմեական հարցերը: Միշտ խմբագրականի սիւնակներուն մէջ, ան գրի առած է 34 շահեկան յօդուածներ...» (էջ 129): Նկատի ունենալով որ Ա. Տէր Խաչատուրեան անձնապէս չէ տեսած *Ժամանակի* հաւաքածոն, եւ հաւատարմօրէն կառչած մնացած է Ազատեանի վկայութիւններուն, ակամայ ինկած է քիւրիմագութիւններու մէջ: Օրինակ՝ անճիշդ են Չարդարեանի առաջին յօդուածին բուականն ու մինչեւ «*Ազատամարտի* հրատարակումը»՝ *Ժամանակի*ն աշխատակցած ըլլալու հանգամանքը: Սեր ստուգումով՝ *Ժամանակի* մէջ Ռ. Չարդարեանի ստորագրութիւնը կրող յօդուածներուն քիւն է՝ 33:
 26. Հետաքրքրական է նշել, թէ այս յօդուածին խորագիրը թէ՛ Թորոս Ազատեան եւ թէ՛

Արտաշէս Տէր Խաչատուրեան տուած են այսպէս. «Համալսարաններու Անհրաժեշտութիւնը»:

27. **Ազգակ** շաբաթաթերթի հիմնադրութեան եւ այլ մանրամասնութիւններու մասին վկայութիւն մը ունի անոր խմբագիրներէն եւ գործօն մասնակից Շաւարշ Միսաբեան: Ան կը գրէ. «Խմբագրութեան համար երեսու համաձայն էինք արդէն, Գեղամ Բարսեղեան, Վ. Թաթուլ եւ ես: Չապէլ Եսայեանը առաջարկեցինք իբրեւ ծանօթ գրագիտուի, թէն մեր սերունդին չէր պատկաներ ոչ դաւանանքով, ոչ ալ խառնուածքով: «Համակրող»ներու շքախումբն ալ շարած էինք հետետողութեամբ եւրոպական թերթերու, զոյն եւ ուժ տալու համար մեր շարժումին: Չէ՞ որ անձանօթ «պլան-պէր»ներ էինք» (տես՝ Շաւարշ Միսաբեան, «Շրջան Մը՝ Իր Յոյզերով եւ Տենդերով», **Ազգակ**, Երիտասարդ Շաբաթաթերթ, **Չուարթնոց**, Տարեգիրք գրականութեան եւ արուեստներու, խմբագրութեամբ Հրանդ Բալուեանի, 1944, Բ. հտր., էջ 75-80: Նոյնը՝ Շ. Միսաբեան, **Օրեր եւ Ժամեր**, Փարիզ, 1958, էջ 286-293):
28. Աւելի ուշ, այլ ուսումնասիրութեան մը մէջ, Ա. Տէր Խաչատուրեան **Ազգակի** վերաբերեալ իր հայրապսած տեղեկութիւնները վերանայած ու սրբագրած է (տես Արտաշէս Տէր Խաչատուրեան, «Էջ Մը Հայ Մամուլի Պատմութենէն. Պոլսոյ **Ազգակ** Շաբաթաթերթը», **Հասկ Հայագիտական Տարեգիրք**, Նոր շրջան, Բ.-Գ. տարի, 1981-1982, էջ [211]-232: Թէն, ինչ կը վերաբերի Ռուրէն Չարդարեանի **Ժամանակ** օրաթերթի աշխատակցութեան, պահուած են նոյն թերթի տուեալները (տես՝ Նոյնը, էջ 212):
29. **Արեւմտահայ**, էջ 246:
30. Յ.Ճ. Սիրունի, «Ռուրէն Չարդարեան», **Հայրենիք** անսագիր, Գ. տարի, թիւ 3 (Յունուար 1925), էջ 39:
31. Հրաչ Չարդարեան, «Անվերադարձ Մեկնումի Գիշերը», **Նայիրի** շաբաթաթերթ, Պէյրութ, ԺԲ. տարի, թիւ 48-50 (24 Ապրիլ 1965), էջ 9:
32. Տես **Հայ Դպրոց**, Կ. Պոլիս, Ա. տարի, թիւ 2, (1 Յունիս 1914), էջ 66-67:
33. **Հայ Դպրոց**, Ա. տարի, թիւ 1 (1 Մայիս 1914), էջ 30-31:
34. **Հայ Դպրոց**, Ա. տարի, թիւ 2, էջ [74]:
35. Տես Ռուրէն Դարբինեան, **Երկեր**, Ա. հտր., Կեանքիս Գրքէն, Պէյրութ, «Համազգային», 1972, էջ 119-120, 125-128:
36. Տես Ռուրէն Դարբինեան, «Կեանքիս Գրքէն (Փշրանքներ Իմ Յուշերէս)», **Հայրենիք** անսագիր, ԼԷ. տարի, թիւ 3 (Մարտ 1959), էջ 21-28:

Ժ. Դ.